

The Immigrant Married Life in the Select Short Stories of Bharati Mukherjee

Dr. S. I. Noorani

Department of English, Dattajirao kadam arts science commerce College,
Ichalkaranji

ABSTRACT

The immigrant married life is well reflected in the two short stories 'The Lady from Lucknow' and 'The World According to Hsu' of the first short story collection *Darkness* (1985) of Bharati Mukherjee. Culture-clash is the inevitable fate of immigrant married life. Usually this theme is common in the writings of the immigrant when he/she moves from the home country to another for various reasons. The trauma of the protagonists' condition as immigrant can be well understood from the immigrant experience perspective. This paper tries to focus on the difficulties and problems faced by the immigrant married couple in Canada and in the United States and analyze the experience of Culture clash experienced by Mukherjee in her two short stories.

Key words: immigrant, married life, Culture-clash, trauma, dilemma etc.

Corresponding Author: Dr. S. I. Noorani

Bharati Mukherjee focuses on the immigrant married life in the two short stories 'The Lady from Lucknow' and 'The World According to Hsu' of the first short story collection *Darkness* (1985). Culture clash is the inevitable fate of immigrant married life. The reading of these two short stories in the light of Culture clash enables us to understand the hollowness of married life due to immigration. Usually, this theme is common in the writings of the immigrant when he/she moves from the home country to another for various reasons. The trauma of the protagonists' condition as immigrant can be well understood from the immigrant experience perspective. This paper tries to focus on the difficulties and problems faced by the immigrant married couple in Canada and in the United States and analyze the experience of Culture clash experienced by Mukherjee in her two short stories.

The reading of Mukherjee's two short stories reveals the experience of the married woman protagonists in the new land. Her immigrant woman protagonists' movements from India to Canada or U.S.A. for various reasons enable them to experience the position of expatriate. Their stays in Canada or U.S. affect them psychologically. They suffer from the feeling of alienation in the host land due to the clash of cultures they face.

The protagonists of these short stories in *Darkness* oscillate between two cultures like the protagonist of her first novel *The Tiger's Daughter* (1975). They face the culture-clash as expatriates. In this very first novel, Bharati Mukherjee reveals her idea of belonging to a nowhere world and the culture conflict. In an interview, she shares her views of her first novel. She says,

"I negotiated the no man's land between the country of my past and the continent of my present, shaped by memory textured with nostalgia for a class and culture which I had abandoned. This novel quite naturally became my expression of expatriate consciousness." (*The Massachusetts Review*, P.4)

Diasporic consciousness is at the core of immigrant married life as well as Mukherjee's writing. Like her first novel, her two short stories are not exception to it. These stories are bleak and also offer an angry judgment of the hospitality of the west. They also reflect her thoughts of Canada and U.S. where she had bitter immigrant experience at the initial years of her career.

Breaking the taboos of the traditions or home country, especially India in America, is the forte of Mukherjee's immigrant married women protagonists. We find it in the story 'The Lady from Lucknow'. Nafeesa is the protagonist of this story whose husband Iqbal is working for IBM. She follows him from Pakistan to Lebanon, Brazil, Zambia, France and eventually to Atlanta Georgia. She is the daughter of an Army Doctor and her family moves to Rawalpindi from Lucknow after partition.

In America, Nafeesa tries for a life of passion by loving a 65 year old white man, James Beamish. Committing adultery is a claim for American identity of Nafeesa. Her inferior self of native culture makes her think herself very lucky in winning the love of a white man. In the company of James Beamish she feels,

"..... Beautiful, exotic, responsive. I am a creature he has immunized of contamination. When he is with me, the world seems a happy enough place."
(p.25)

The twist comes in the story when Nafeesa is discovered by Mrs. Beamish with her husband in bed unexpectedly. Nafeesa feels very guilty traditional puritanical culture makes her feel so. Her puritanical view of Islamic woman makes her frightening. But Kate, Mr. Beamish's wife, takes it lightly and sees her as an exotic capable of provoking only a passing interest in her husband. Here, nothing shocking happens at the inception of the story where a romantic Muslim teenage girl dies of a broken heart. And what is her fault?, is it her love for a Hindu boy? In India or Pakistan, a woman who has illegal affair can be severely punished. But in Atlanta, we see that there is no vengeance, no anger and of course no violence of Kate who catches her old husband with young woman in bed. Kate turns the affair into something ridiculous and disgusting. She humiliates Nafeesa with contempt,

"I might have stabbed you if I could take you seriously. But you are quite ludicrous longing like a Goya nude on my bed." (P.33)

It seems that the immigrant woman like Nafeesa has exchanged the polygamous code of Islamic tradition for white male patriarchy in America. Her affair with a 65 year old white man is the result of culture-clash. In the traditional culture of Pakistan a woman is not free. Nafeesa enjoys freedom of committing adultery in America with an old white man. About Nafeesa's character, Mitali R.Pati comments,

"The conflict in the social and cultural codes of the East and the West, the old and the new shows the hopelessly binary nature of all human desire, for the diasporic Indian, love symbolizes the anarchy of self." (Nelson, B.M.: Critical Perspectives, P.6)

Nafeesa, the immigrant woman, is more generous and more open to the new culture than men. She is willing to take risks and break out the prisons of sexual discrimination. Her affair

with an old white man separates her from the women of her culture and breaks social and sexual taboos. Nafeesa recognizes the world of exiles and calls them 'the not quiet'. She is neither in the old homeland nor in the new one. In true sense of the term, she faces cultural trauma.

Racial discrimination is the heart of immigrant writing. Bharati Mukherjee's third story in *Darkness – The World According to Hsu* is based on the same theme. Her protagonist in the present story faces not only racial discrimination but abrasiveness of host people also. It is the story of Ratna, the Eurasian of Indian origin and her husband Graeme Clayton, a Canadian professor of psychology at McGill University, Montreal. They are on holiday trip to an island of the coast of Africa. Both of them are here to enjoy the vacation on the shores of the vast new ocean. They have planned to pick shells, feed lemurs on the balcony of a hotel and visit to a colonial museum. However, they face another unwanted adventure – violent demonstrations of agitators. So, they are forced to remain confined in the hotel room. As an immigrant and having a face like Indians though Eurasian, the protagonist, Ratna feels insecure. She compares Montreal Toronto. She thinks,

"She claims to be happy enough in Montreal, less perturbed by the impersonal revenges of 'Quebec politicians than personal attacks by Toronto racists. In Montreal, she was merely 'English'..... in Toronto, she was not Canadian, not even Indian. She was something called, after the imported idiom of London, a Paki, And for Pakis, Toronto was hell" (p.41)

In the curfew, Mr. and Mrs. Clayton are forced to live in a room, in hotel Papillon. Ratna is not afraid of the violence outside in Montreal but she is happy about the curfew which delays her departure to Toronto where her husband has been offered the chair in the department of Personality Development in Anglo Montreal. So, Graeme persuades her to leave for Toronto. She recalls some incidents of racial hatred

"A Bengali woman was beaten and nearly blinded on the street. And the week before that an eight year old Punjabi boy was struck by a car announcing on its bumper.

KEEP CANADA GREEN. PAINT A PAKI" (p.47)

Graeme wants to cheer up Ratna. He paid five thousand dollars for airfare to enjoy the vacation. Ratna accuses him of selfishness because he is not able to understand her emotional upheaval which racially discriminated incidents provoked in her. He wants to soothe her.

He says, "it won't happen to you".

"Look --- violence is everywhere. Toronto's the safest city on the continent" (p.47)

At this, she promptly retorts:

"Sure", she said, "for you", (p.47)

Graeme is not able to relax her. Another event flashes in her mind about an Indian Professor's wife.

"An Indian Professor's wife jumped at a red light, light in her car. They threw her groceries on the street. They said Pakis shouldn't drive big cars."

For Ratna, it is better not to leave Montreal where she is dark skinned EurAsian or a foreigner, instead a Paki at Toronto. She can enjoy her dinner and her time with other tourists without any discrimination. The immigrant life of Ratna revolves around the incidents of racial hatred at Canada which affects her psyche. Perhaps she is in search of 'home' where there is the feeling of ease, secure and free from conflict but her inescapable past makes Ratna an alien on that is land. Homelessness and Racial discrimination is bitter truth of immigrant's life which Ratna faces. Mukherjee ends the story with,

"No matter where she lived, She would never feel so at home again" (P.55-56)

The title of the story has been derived from an article by Kenneth J.Hsu in The Scientific American which Greame is reading at his holiday resort. In this story, according to Christine Gomez, 'Hsu' is a 'metaphor'. It is for 'one world' which is free from cultural collisions, dilemmas, and separation. But Nagendra Kumar considers the view of Gomez to be a mere hollow dream. Here is a world that is based on sharp racial distinctions. There is a feeling of "otherness" for those 'Pakis' who have come to Canada from South Asia.

REFERENCES

1. Mukherjee, Bharati, Darkness: Canada: Penguin Books, 1986, Print.
2. Abrams, M. H. Glossary of Literary Terms, Bangalore: Eastern Press Private Ltd., 7th edition, 2007, P.286.
3. Brewster, Anne. "A Critique of Bharati Mukherjee's Neo Nationalism", Bharati Mukherjee: Critical Perspectives, (ed.) Somadatta Mandal, New Delhi: Pencraft Books, 2010, pp.38-47.
4. Gomez, Christine. "The Ongoing Quest of Bharati Mukherjee from Expatriation to Immigration" Indian Women Novelists (ed.) R.K.Dhawan, Vol.3, New Delhi: Prestige Publication, 1995, pp.71-87.

2018-19

ANP

INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL SEMINAR

Agriculture and Rural Development: Spatial

Issues, Challenges and Approaches

15th December, 2018

Organizer

Department of Geography,

Shri Shahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

EDITORS

Principal Dr. R. K. Shanediwan

Dr. D. L. Kashid-Patil

Dr. Mrs. N. D. Kashid-Patil

68.	Shri. R.M. Kamble Dr. S.M. Kamble	Geographical Study Of Ragi Crop Concentration In Kolhapur District	292 To 297
69.	Dr.Sau. Vijaya Nitin Gursal	Agro Tourism	298 To 301
70.	Shrinivas B.Patil	Socio-Economic Constraints Of Rural Handball Players	302 To 305
71.	Dr. S. N. Dalimbe	Problems of Shirdi Religious Tourist Centre	306 To 310
72.	Mr. Sandipan Babasaheb Jige	Role of Modern Technology in Agriculture Development of India	311 To 316
73.	Sachin Mali Dr. Gharage Rajendra R. Dr. Patil Atish Nemgonda	Potential Of Roof-Top Rain Water Harvesting In Balwant College Campus, Vita	317 To 321
74.	Dr. Ramesh D. Rathod	A Study, Growth and Role of Dairy Industry in Rural Development in Maharashtra	322 To 324
75.	Dr. Dasharath Mehtry	Challenges Of Indian Agriculture In Contemporary Epoch	325 To 328
76.	Prof. Kasar Snehal N. & Dr. Pramod Wadte	Climate Change And Climate Variability Impacts Of Agriculture In Sabarmati Basin.	329 To 334
77.	Dr. R.K. Deshmukh	Rural (Agri.) Development Policies and Programs in India.	335 To 338
78.	Mr. Manoj Dhondbaji Mudholkar	Intensity of irrigation in Nandurbar district (2001-2002 and 2011-2012)	339 To 341
79.	Dr. Shivaji Ramchandra Pawar	Economic Empowerment Of Women Through Dairy Co-operative	342 To 345
80.	Dr. Rahul N. Surve & Dr. C.V. Tate	Approaches of Rural Development in India	346 To 350
81.	S.N. Kamble	Role Of Ngos In Rural Development	351 To 353
82.	V. K. Mukke & A. M. Late	Development of livelihood and Socio-economic status of marginal and deprived community through Sustainable Agricultural practices: A Case Study	354 To 357
83.	Dr. Sudhir Ingale Dr. Alka Patil	Role of Dairy Activity in Rural Development of Upper –East Krishna Alley of Maharashtra	358 To 361
84.	Mr. Sudhakar V. Chougule & Dr. K. A. Mali	Growth of Textile Industry in Kolhapur District –A Geographical Analysis	362 To 364
85.	Dr. R. V. Hajare & R. T. Chougule	Social Development of Scheduled Caste Women's in Kolhapur District	365 To 368
86.	Dr. P. R. Talekar & Mr. T. V. Chavan	Landuse and Landuse Efficiency in Satara District: a Geographical Analysis	369 To 372
87.	Mrs. Shashikant Sangram Bichkunde	E-Agriculture Information System	373 To 376

Potential Of Roof-Top Rain Water Harvesting In Balwant College Campus, Vita

***Prof. Mali Sachin**

Raghunath

Research Student,
Department of Geography,
Shivaji University
Kolhapur .

**** Dr. Garge Rajendra**

R.:

Head and Associate
Professor, Department of
Geography, Balwant
College,
Vita Tal- Khanapur, Dist –
Sangli

***** Dr. Patil Atish**

Nemgonda:

Assistant Professor,
Department of Geography,
Dattajirao Kadam Arts,
Science and commerce
College, Ichalkaranji. Tal:
Hatkalgale Dist:
Kolhapur.

Abstract:

Water scarcity is serious problem throughout the world for both urban & rural community. Urbanization, industrial development & increase in agricultural field & production have resulted in overexploitation of groundwater & surface water resources and resultant deterioration in water quality. The conventional water sources namely well, river and reservoirs, etc. are inadequate to fulfill water demand due to unbalanced rainfall. While the rainwater harvesting system investigate a new water source. The aim of the present study is to evaluate of potential of roof-top rainwater harvesting. In this study, the rain water harvesting (RWH) system is an analyzed as an alternative source of water at campus of Balwant College Vita, The expected outcome of the study is the development of rainwater harvesting system for catchment area of campus from all Blocks and buildings. The result analysis shows that the present RWH system is having the storage 39, 18,000 liters/year. The established system satisfies the college requirements of water and can make above 2.33 liter water available per person per day throughout the year.

Keywords: Rain water harvesting, Ground Recharge tank, Drainage system etc.

Introduction

Lack of water is serious problem throughout the world. The urban and rural area also faced water scarcity. Increasing Population, increase in agricultural field, industrial development has caused in overuse of groundwater & surface water resources. Now a day's quality and quantity of water resource also declined. The conventional water sources namely well, river and reservoirs, etc. are insufficient to satisfy water demand due to unbalanced rainfall. While the rainwater harvesting system investigate a new water source. The concept of rainwater harvesting is necessary for reducing number of problems like soil degradation, Floods, droughts, pollution and climate change have created even more problems related to nature conservation.

Concept of Rain Water Harvesting:

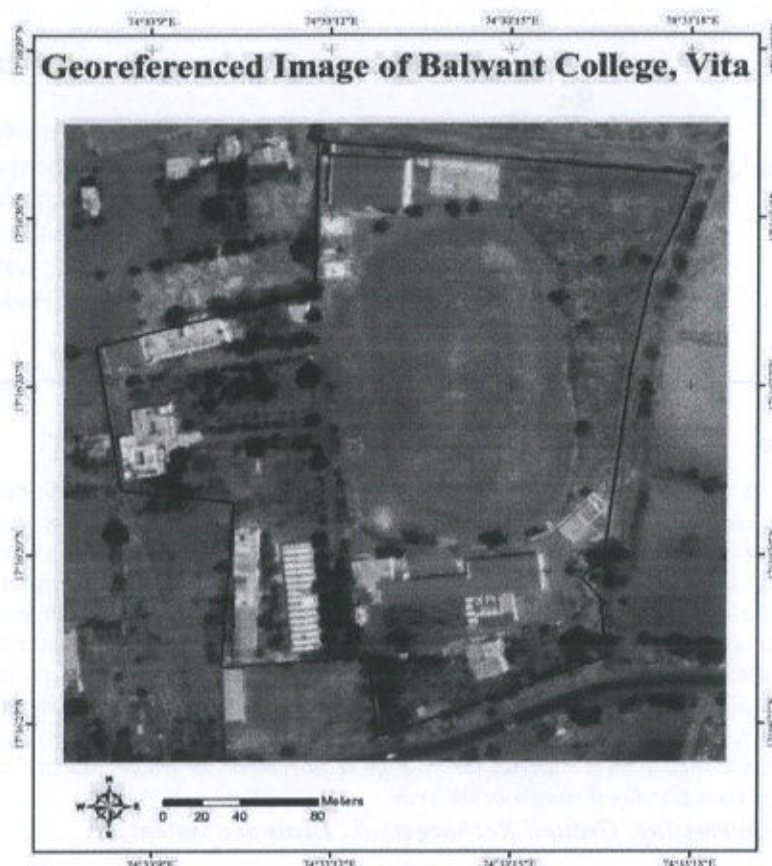
Rainwater harvesting is a technology used to collect, convey and store rain water for later use from relatively clean surfaces such as a roof, land surface or rock catchment. RWH is the technique of collecting water from roof, Filtering and storing for further uses. Rainwater Harvesting is a simple technique of catching and holding rainwater where its falls. Either, we can store it in tanks for further use or we can use it to recharge groundwater depending upon the situation. RWH system provides sources of soft, high quality water reduces dependence on well and other sources and in many contexts are cost effective. RWH system is economically cheaper in construction compared to other sources, i.e. well, canal, dam, diversion, etc. [1]

Objective :

1. To study geographical profile of the Balwant college campus.
2. To evaluate the drinking and domestic water supply system in college campus.
3. To examine the roof area of the buildings and calculate the water to be stored or used for ground water recharge.
4. To suggest an appropriate sites to store the roofs harvested water.

Study Area:

The campus of Balwant College, Vita is located at 17°16'29''N latitudes and 74°33'14''E longitudes and is placed in Khanapur Tehsil of Sangli district in the Western Maharashtra region. The height of Vita is 560 meter from mean sea level and average rainfall is 595 mm.

Data Source and Methodology: The research work is based on primary as well as secondary data. Primary data collected through field visit. Secondary data collected through office in college. The built up and building wise roof area, the number of students and total number of staff in college.

However the collection efficiency is varies according to roof. So Ranade's table employed to estimate the collection efficiency.

Table 1 Estimated Collected Efficiency

Sr. No.	Type of Roof	Estimated Collection Efficiency (as % of precipitation)
1	Cement Concrete	85
2	Baked tiles	60
3	Tin sheets	75

Source: Ranade (2000)

For estimating the potential for roof rain water harvesting in Balwant College campus area have adopted R. N. Athavale's (2003) formula.

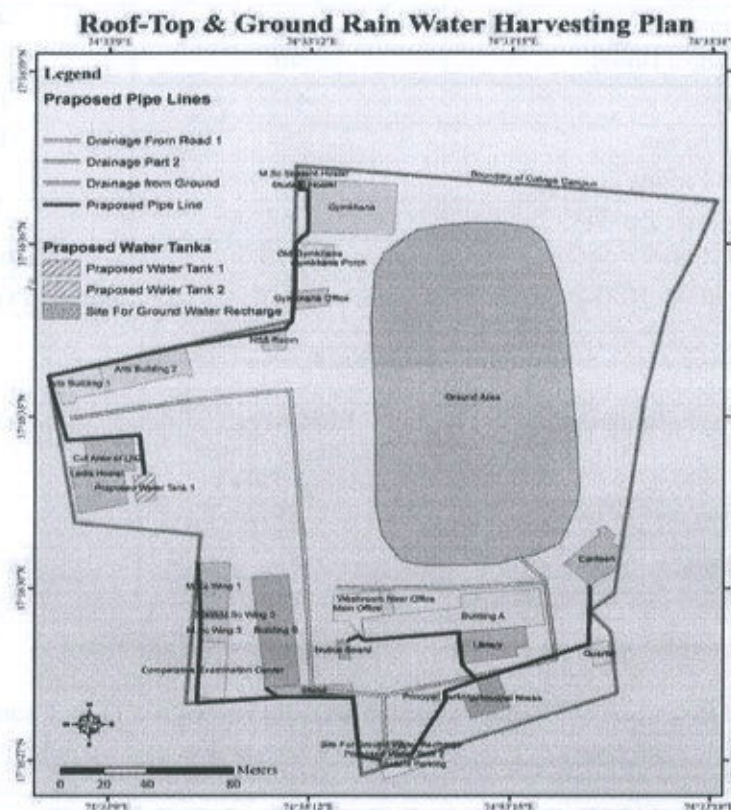
$$\text{Roof area (Square meter)} * \text{Amount of rainfall} = \text{Volume of water harvested (Cubic meter)}$$

Example:

Rooftop Area : 325 square meter
 Average rainfall in Vita : 595 millimeter (0.595 meter)
 Runoff Coefficient: 0.85
 Volume of water harvested : 164 cubic meter (164000 liters)

Result and Discussion

In the present study an attempt has been made to calculate the actual potential of roof-top rain water harvesting of Balwant College campus. The R.N. Athavale,s formula used and following calculations are made.

Block-wise Potentiality of Roof-top Rain Water Harvesting

Table No. 2

Sr. No.	Name of Buildings	Roof Area in Square Meter (Cement Concrete)	Potential in Liters
1	Office	325	164000
2	M.Sc Chemistry Wing	520	263000
3	Ladies Hostel	842	426000
4	Arts Building	594	300000
5	Gymkhana Old	119	60000
6	Student Hostel	18	9000
Total		2418	12,22,000 Liters

Source: Personal Computation

Table No.3

Sr. No.	Name of Buildings	Roof Area in Square Meter (Tin Sheets)	Potential in Liters
7	A Building	1270	567000
8	Washroom Near Office	112	50000
9	Library	454	203000
10	Notice Board shed	48	21000
11	B building	942	420000
12	Staff Parking Stand	147	66000

13	Competitive Examination Centre	384	171000
14	Arts Building	320	143000
15	NSS Room	120	54000
16	Gymkhana Office	136	61000
17	Gymkhana Porch	42	19000
18	Gymkhana	1050	469000
19	M.sc. Student Hostel	40	18000
20	Canteen	431	192000
21	Principal Niwas	268	120000
22	Principal Parking	24	11000
23	Student Cycle Parking	167	75000
Total		5955	26,60,000 Liters

Source: Personal Computation

Table No. 4

Sr. No.	Name of Buildings	Roof Area in Square Meter (Baked Tiles)	Potential in Liters
24	Staff Quarter	101	36000
Total		101	36000 Liters

Source: Personal Computation

Table No. 5

Total Potentiality of Roof-top Rain Water Harvesting in College Campus

Sr.No.	Type of Roof	Area in Square meter	Potential in Liters
1	Cement Concrete	2418	12,22,000
2	Tin Sheets	5955	26,60,000
3	Baked Tiles	101	36,000
Total		8474 Square meter	39,18,000 Liters

Source: Personal Computation

The Balwant college campus comprises of 24 Blocks with a total roof area of 8474 sq.mt, has been selected for comprehension of roof top rainwater harvesting potential where the average rainfall is 595 millimeter (0.595meter). The average potential of roof-top rainwater harvesting in Balwant College Camus is 39, 18,000 Liters per annum.

The average number of peoples in college is 4602 which includes number of students of all branch (4252), teaching nonteaching and official staff (200) and daily visitors (50) of college. So the water stored from rooftop can be used for daily uses. Per person per day water availability calculation is following:

$$\begin{aligned}
 \text{The availability of water/Annual (Average)} &= 3918000 \text{ litres} \\
 \text{Water availability per person/annually} &= 3918000 / 4602 \text{ persons} \\
 &= 851.73 \text{ litres} \\
 \text{Water availability per person per day} &= 851.73 / 365 \text{ days} \\
 &= 2.33 \text{ litres}
 \end{aligned}$$

It is scientifically proven that through rooftop rainwater harvesting method water scarcity can be minimized to certain extent and collected water can be used for different purposes in particular washing, gardening, toilets etc. and drinking purpose(after purification) in general. With this it can be inferred that Balwant College campus has huge potential to harvest rain water and can make above 2.33 literwater available per person per day throughout the year. In this way above 90 % requirement can be met as the entire college can collect 39, 18,000 liters of water per annum.

The water from the ground and roads can be collected through the internal drainage system and can be used for ground water recharge.

Findings:

- The slope of area of the college from north to south means towards the main gate.
- In present there is need to construct separate drainage system for collecting rainwater from the ground and roads in college campus.
- The water collected through the drainage used for ground water recharge in planned ground water recharge site.
- A separate pipe-lines are to be laid to collect roof-top rain water from all the roofs in college campus.
- An appropriate two under-ground storage-tanks are to be constructed-
 - 1) one for storing the rain water on Ladies hostel, Arts Building, NSS Office, Gymkhana and boy's hostel room and Collected on proposed under- ground tank in garden near the ladies hostel.
 - 2) Second one storing the rain water on Science building, M.Sc. and Competitive examination Building, main office, main building, canteen, Principal house and collected proposed under- ground tank in garden near the gate.
- With the help of roof rainwater harvesting we can make above 2.33 liter water available per person per day throughout the year.

References:

1. Agarwal Anil, Sunita Narain and Indira Khurana(2001)- Making Water Everybody's Business. Practice and policy of Water Harvesting, Centre for Science and Environment, New Delhi.
2. Athwale R.N. (2003) water Harvesting and sustainable supply in India. Rawat publication, Jaipur India... P.48
3. Jyotiba B.Gurav and D.G. Regulwar (2013) "Rainwater Harvesting – A Case Study", Sustainable Water Resources Development and Management, pp. 179-183
4. S.N. Kalia (2013) "Rainwater Harvesting – A Case Study Catch Water where it Falls", Sustainable Water Resources Development and Management, pp. 153-159
5. Ranjit Kumar Sharma, 'Rainwater Harvesting at N.I.T. Rourkela ', Department Of Civil Engineering, National Institute of Technology, Rourkela 2010

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574
---------------------	---	---

Development of Religious Tourism in Narsobawadi: A Geographical Analysis

Mr. Somnath Gaikwad
Assistant Professor, Akkatai
Ramgonda Patil Kanya
Mahavidyalaya, Ichalkaranji

Dr. Atish Patil
Assistant Professor, DKASC
College, Ichalkaranji

Mr. Ashok Koli
Research Student, Department of
Geography, Shivaji University,
Kolhapur

Abstract

Religious tourism, also commonly referred to as faith tourism, is a type of tourism, where people travel individually or in groups for pilgrimage, missionary, or leisure (fellowship) purposes. Tourism has grown manifold and so has the fame of India. Let us together get acquainted to a different and vital side of the country and learn about these fascinating religious tourism places in India. Narasimhawadi commonly known as Narsobawadi or Narsobachiwadi is a small town in Shirol Tehsil of Kolhapur district. Narsobawadi gets its name from the presence of 'Shree Narasimha Saraswati', the Purna Avatar of Lord Dattatreya. With a lot of archaeological value this became a major pilgrim spot for many Shri Dattatreya devotees and located on a confluence of the Panchganga and Krishna rivers. This holy place is famous in south India but its infrastructural development is less comparative to the people visiting to this place.

Keywords: Religious tourism, Faith tourism, Pilgrimage, Missionary, Pilgrim spot

Introduction

Tourism is an industry concerned with attracting people to a destination, transporting them there, housing, feeding and entertaining them upon arrivals & returning them to their homes or it is an industry which deals mostly with consumers, attraction, money and people which provide them goods and services.

There is a difference between tourism and other industries. Tourism is light industry requiring little capital investment, which can be utilize the intangible and immovable assets like Religion, culture, heritage, natural vegetation, beaches, parks, mountains, sculpture, etc.

Each year millions of people are travelling throughout the world for different purposes. Faith-based visits to holy sites and sacred places are the oldest and most common type of travel in human history and this type of tourism is increasing its share in the sector. Motivations behind religious tourism may depend on many reasons: searching for truth and inner peace, enlightenment, an authentic relationship with the divine, satisfaction of the spiritual or material needs. Considering the multi-religiosity in the world and spreads of the religions, travelling to the religious sites may generally require visiting the other countries. The spiritual journey may also result in an interaction with "the other" and may change the perceptions of pilgrims, tourists and local people. Religious Tourism can be defined as travel with the core motive of experiencing religious forms, or the products they induce, like art, culture, traditions and architecture. Religious tourism is nothing but travel for visits pilgrimages or religious centers. Jerusalem or the Vatican is consider to be very auspicious in the christen world. Arab and Muslim world, the pilgrimage to Mecca is considered to be great act of faith. Or Hindu people go to Charidham, Hrishikesh and Badrinath. Jains are going for Sammed-Shikharjee. According to the World Tourism Organization, an estimated 300 to 330 million pilgrims visit the world's key religious sites every year. According to the U.S. Office of Travel and Tourism Industries, Americans traveling overseas for "religious or pilgrimage" purposes has increased from 491,000 travelers in 2002 to 633,000 travelers in 2005 it is 30 % increase in the American religious tourists. According to the Religious Conference Management Association, in 2006 more than 14.7 million people attended religious meetings (RCMA members), an increase of more than 10 million from 1994 with 4.4 million attendees. The United Methodist Church experienced an increase of 455% in mission volunteers from 1992 with almost 20,000 volunteers compared to 110,000 volunteers in 2006. The Christian Camp and Conference Association states that more than eight million people are involved in CCCA member camps and conferences, including more than 120,000 churches. Religious attractions including Sight & Sound Theatre attracts 800,000 visitors a year while the Holy Land Experience and Focus on the Family Welcome Centre each receives about 250,000 guests annually. About 50,000 churches are in the United States with religious travel programs. About 25% of

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574
---------------------	---	---

travellers said, they were currently interested in taking a spiritual vacation. These all figure shows that religious tourism is the dominant tourism in the world this is the first motive of travelling in the world.

Narsobawadi is a small village located close to Kolhapur, which attracts tourists in quite a large number. It is popularly known as Narsobachi-Wadi. This place is situated at the confluence of river Krishna and Panchganga. Narsobawadi has a great archaeological significance.

Narsobawadi became a pilgrim centre as Shri Dattatreya, in his incarnation known as Narsinh Saraswati lived here for twelve years. Here there is no idol of Shri Dattatreya symbolising his presence. Instead of that his existence is symbolised by his "Padukas" (slippers). In ancient times, there was a thick forest here. Narasinha Saraswati Swami is one of the 16 descents of Lord Datta. Kurundwad was his spot of penance. Wadi has during 1034-1982 tradition of Ramchandra Yogi, Narayan Swami, Mouni Maharaj, Tembe Swami & Mhadaba Patil whose tombs are seen. The original temple on the confluence of the Krishna and Panchganga River has a tradition of 500-600 years. In the daily routine from the dawn, 'Maha-Pooja' with eating leaves and golden crown is worth-seeing. Except Chaturmas (4 Rainy months), every night the palanquin is taken out before which various hymns are sung. The auspicious, religious atmosphere created is impressing.

The Mandir is managed by Devotees' Mandal under West Maharashtra Devasthan committee. There are shops with Datta Cult-things & sweet marts. Saint Eknath got the Ghat built as per Paithan's. On purnima (day of full moon) & Kanyagat big fairs are held. It is 40 Kms. from Kolhapur. Adilshaha was a devotee and donated lands. Yearly, 10 Lakh people visits to this place. And there is Gram Panchayat and facility of conveyances.

Study Region:

This religious place is situated on the sacred confluence of Krishna and Panchganga rivers at distance of 45Km from Kolhapur. Wadi Narsinha commonly called as *Narsobachiwadi*. This place is located in the Shirol tehsil of Kolhapur district. Situated on 16° 40' N latitude and 74° 35' E longitude lies five kilometres south of Shirol and 45 km away from Kolhapur, at the confluence of the river Krishna and Panchaganga. It is named after Narsinha Saraswati, who for twelve years is said to have lived at the sacred meeting of the rivers. Most of the people are Brahman community priests or ministrants of the deity Narsinha. Wadi Narsinha is a holy place and is visited by large numbers of pilgrims. It has two large temples, one dedicated to Dattatraya and the other to Narayan Swami. The temple of Dattatraya to the south of the village on the river bank is twenty-four feet long, twelve feet broad and twelve feet high. West of the temple of Dattatraya lies the temple of Narayan Swami who is learns about religion direct by Dattatraya. It is fifty-one feet long, twenty-two feet broad and fourteen feet high.

This is the famous holy place so mostly tourists are coming here from all districts of Maharashtra as well as Karnataka, Madhya Pradesh and Gujarat. Narasimhawadi is a small town located at the banks of Krishna River. It is about 3 km from Shirol Tehsil. Kurundawad is the nearest town and is about 2 km away. Narasimhawadi may be reached by state transport buses that available from Jaysingpur and Kolhapur. Nearest railway station is Jaysingpur which is about 17 km from this place. The typical distances from major cities in Maharashtra are: Pune - Narsoba-Wadi (254 km), Sangli - Narsoba Wadi (22 km), Miraj - Narsoba Wadi (19 km), Jaysingpur - Narsoba Wadi (16.7 km), Kolhapur - Narsoba Wadi (52 km), Audumbar - Narsoba Wadi (53 km), Nipanni - Narsoba Wadi (45 km), Mumbai - Narsoba Wadi (405 km via Mumbai Bangalore Express Highway).

Significance Of The Study:

Very few religious centres are established in Maharashtra. In these attractions Narsobawadi in Shirol tehsil is very famous. People from Maharashtra and Karnataka are coming here for Dattas temples, their status and also temple construction is attractive. Another most important thing is that, location is on the beautiful joints of two rivers, i.e. Krishna and Panchanganga. Therefore these are also attraction for other religions people. But infrastructure is not developed properly and promotion of this place is very less, for that this study is necessary.

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574
---------------------	---	---

Objectives:

General objective is to study the status of Narsobawadi as a Religious tourism centre in Shirol tehsil. However, followings are the specific objectives of the study:

1. To look into the geographical basis for the religious tourism in Narsobawdi of Shirol tehsil.
2. To assess the development of infrastructure for religious tourism of Narsobawdi from Shirol tehsil.

Database And Methodology:

The required data for this study has been collected from both primary and secondary sources. These are,

- 1) The primary data has been collected through visiting Narsobawdi of Shirol tehsil.
- 2) An interview of some tourists has been conducted.
- 3) Photographs have been taken from the study area.
- 4) Secondary data have also collected from district census handbook, socio-economic review of Kolhapur district, gazetteers of Kolhapur. Various reports, web site of Maharashtra tourism and available published and unpublished reports.

Review Of Literature:

- 1) Navle (1996), worked on Pandharpur a study in pilgrimage tourism in his thesis submitted to the Shivaji University, Kolhapur. He conversed on the Varkari and Vari of the Pandharpur as special characteristic of pilgrimage tourism.
- 2) Sharma, Desh Bandhu and Sushma (2002) Studied marketing strategy for pilgrimage tourism with reference to hotel services. In the pilgrimage tourism.
- 3) Adavitot (2002) has done his geographical study on Akkalkot-a geographical study in pilgrimage tourism a thesis submitted to the Shivaji University, Kolhapur and pointed on the intention of tourist towards visiting Akkalkot and their socio-economic status.
- 4) Potdar (2003) pointed out potentials of tourist points in south konkan region in Maharashtra state in her thesis entitled "Tourism development in south Konkan" submitted to the Shivaji University, Kolhapur. She focused on undeveloped tourism centers, which have natural beauty and scenic tourist attractions. She also pointed out the impact of tourism on the south konkan region.
- 5) Koundal (2012), Research Paper entitle "Impact of Pilgrim tourism in Jammu and Kashmir Economy: A Case Study of Mata Vaishno Devi Pilgrims" published in Golden Research thought Vol. 2. Issue II, studied on pilgrimage tourism in Vaishno Devi of Jammu and Kashmir. He highlight the income effect of pilgrimage tourism on the economy of Jammu and Kashmir for that he asses the expenditure of tourist on shopping, lodging and internal traveling.

About Narsobawdi:

Narasimhawadi is famous for the Hindu temple of Shri Narasimha Saraswati (1378-1458). Shri Dattatreya in his Narasimha Saraswati incarnation is believed to have lived here for as long as 12 years. (Ref. Shri Gurucharitra). The life story of Shri Narasimha Saraswati, his philosophy and related stories are described in Shri Guru Charitra. There are no images or idols here which show his presence. But there are two *Padukas* or *slippers* which immortalize his great *avatar*.

History Of The Place:

Nrusinhawadi is famous pilgrimage place in Kolhapur district. Nrusinhawadi is a capital of Datta devotees. Swayambhu *Paduka* of Dattaguru are worshipped daily. The real third incarnation of Shri Dattaguru, Shri Nrusinha saraswati stayed in this area full of Oudumber trees for 12 years and he flourished this region.

In Gurucharitra, this religions importance is described in the name of Amarapur. Shri Nrusinh saraswati while travelling after completing Chaturmas at Oudumber, reached this place. There were many *Audumber* tree forests. Due to earnest request of Datta devotees swami stayed there. Nrusinh Sraswati's stay

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574
---------------------	---	---

was for about 12 years at this place and therefore the place got the name as Narsobawadi. Swami established Datta Paduka (sacred footwear).

The place has natural beauty and refreshing scenery due to confluence of Krishna and Panchaganga and thick forests of *Audumber* trees. Swamiji's stay added sacredness and the attraction of people.

The Nrusinhawadi area is spread for about one square mile in the centre of two rivers Krishna and Panchaganga. The population of town is about 4000. On the Ghat of Krishna River and below large *Audumber* trees there is a beautiful and attractive temple. The *Paduka* established by Swami are there in that temple. Present temple was constructed by muslim king Adilshah of Vijapur. The daughter of this Vijapur king had lost her eyes. As asked Bidar Badashah, he came to Nrusinhawadi. He worshipped Shri Guru, decided Navas. The sacred ash given by worshipper when applied to eyes of daughter she regained sight. King became glad. Records indicate that he gave two villages Ourwad and Gourwad on the other side of Krishna river Inam , ownership for enabling worship activities of the temple As today's temple was constructed by Muslim King it does not have a spire. It is an elongated high building and in front there is large Ghat of Krishna-river and the river is flowing slowly.

There is *Audumber* tree at the center below which Shri Guru used to sit, and the *Paduka* are established there facing Krishna river there is a open space in front. The worshippers sit there & adore & worship the *Paduka* in a sancturay (Gabhara). The door of the Gabhara is very small. The devotee hall in which *Paduka* are placed has silver metal lining on face portion. At center there is Ganeshpatti on top & sides Peacock, Jay-Vijay images & on upper side Nrusinh Saraswati's image is carved with silver metal-cover. Main worshippers sit here & do worship rituals. On one side there is a big statue of Shree Ganesh & it is also worshiped.

List of festivals arranged in Narsobawadi:

- *Kanyagat Mahaparvkal* (Once in a 12 year)
- Datta Jayanti
- Guru Pornima
- Pornima (Full moon day)
- *Dippostav* on Tripurari Pornima (Festival of Light)
- *Gurupushyamrut*

And also on the Thursday here people visits in more number as compare to the normal days. Because the Thursday is considered as the day of god Datta, so people visits in more number on that day.

Infrastructure of Narsobawadi:

There are average 10 lakh people visits annually to this place. Such huge population is treated by this holy place. Nrusinhawadi trust is providing daily food facility to average 2000 people at afternoon and evening. Also trust is having lodging facility for near about 200 people in '*Bhakt-Nivas*'. Also there is private lodging facility is available. Here infrastructural facilities are available i.e. Grampanchayat, Government Hospital, Primary and Secondary school, Polytechnic college, Police Station, Bus Stop and Parking, Vegetable market, Lodging with hotels 14, Hotel 22, Sweet stalls 28, Toys shop 20, Toys stalls 8, Tea stalls 11, Cloth stores 06, General shops 08 etc,

Also here is one temporary parking lot is available, which is make available on the festival days. There is fire facility is also made available by the local authorities on rush days.

Problems Observed In Narsobawadi:

Narsobawadi is very famous holy place from south Maharashtra. From the whole India people are visiting to this place. Here some problems are also observed and rise by the tourists and local people.

- Inadequate infrastructure
- Steep steps
- Slippery steps due to algal growth
- Deforestation

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574
---------------------	---	---

- Traffic problem
- Flood problem
- There is no disaster management facility (Boat facility)
- Water pollution due to garlands (*Nirmalya*)
- There is no drinking water facility available for the tourist
- Depth of Krishna river is increasing day by day due to sand pumping
- There is insufficient security services
- There is no locker facility for tourist
- There is no chappal and shoes stand
- There is insufficient solid waste management facility

Suggestions:

On the festive days there should be lodging facility made available by the local authorities

- 1) Made plantation on the river side area.
- 2) There should be display the boards of traffic rules and made available traffic police at the location.
- 3) There should be make available facility of disaster management specially flood boat.
- 4) Dustbins should be made available for the disposals of garlands.
- 5) Drinking water facility should be made available by the local authorities.
- 6) There should be made strict rules and regulations for the sand pumping and local authorities govern the concern issue.
- 7) There should be made more security facility like number of police mans.
- 8) Locker facility should be made available.
- 9) Chapple and shoes stand should be made available.
- 10) There should be made available proper solid waste management facility.

Conclusion:

Narsinhwadi is a Village in Shirol Taluka in Kolhapur District of Maharashtra State. It belongs to Desh or Paschim Maharashtra region. It belongs to Pune Division. As compare to the people visiting this place the infrastructure facilities are inadequate. If the suggestions should be imply by the local governing authorities there should tourists have more satisfied with the services and facilities at the Narsihnwadi.

References:-

- A) Books:**
1. Mathieson A. & Wall G. (1983): Tourism - Economic, Physical and Social Impact, Longman Group Ltd., London.
 2. Modi Shalini (2001): Tourism and Society, Rawat Publications, Jaipur.
 3. Raj Aparna (2004): Tourist Behavior - A Psychological Perspectives, Kanishka Publishers & Distributors, New Delhi.
 4. Robinson H. (1976): The Geography of Tourism, Macdonald and Evance Ltd., London.
- A) Thesis and Dissertations:**
1. Potdar M. B. (2003): Tourism development in South Konkon. Unpublished Ph.D. Theses, Submitted to Shivaji University, Kolhapur.
 2. Desai A.P. (1987): Tourism potential in Kolhapur district. Unpublished M.Phil. Dissertation, Submitted to Shivaji University, Kolhapur.
- C) Government Publications:**
1. Census of India: District Census Hand Book of Kolhapur District (1981 to 2001)
 2. Government of Maharashtra: Maharashtra State Gazetteers, Kolhapur District. Vol. XXIV.
- D) Internet:**
1. Google Maps
 2. Wikipedia
 3. Collector office Kolhapur

महाराष्ट्राच्या कृषी विकासात महात्मा फुले कृषी
विद्यापीठ राहुरीचे योगदान

डॉ. चांगदेव अरविंद बंडगर,
प्रा. अरुण सदाशिव कटकोळे

1. प्रस्तावना :-

महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेनंतर राज्य शासनाने कृषी विकासासाठी वेगवेगळ्या योजनांच्या माध्यमातून प्रयत्न केलेले आहेत. या प्रयत्नाबरोबरच राज्यातील पारंपरिक शेती व्यवसायाला आधुनिकनेची जोड देऊन उत्पादनात वाढ होण्यासाठी शासन प्रयत्नशील असल्याचे दिसते. त्याचाच एक भाग म्हणून राज्यात कृषी विद्यापीठांची स्थापना करण्यात आली. कृषी विद्यापीठांच्या माध्यमातून शेतीसाठी नवीन संशोधन सुरू आहे. तसेच आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाचे शिक्षण विद्यापीठामार्फत दिले जात आहे. त्यातून शेती व्यवसायात नवीन आयाम येण्यास मदत होत आहे.

आपल्या देशाची लोकसंख्या अधिक असल्याने अन्नधान्याची आयात केली जात असे. परंतु आधुनिक तंत्रज्ञानाचा स्वीकार केल्यामुळे अन्नधान्याचे उत्पादन वाढण्यास मदत झाली.

महाराष्ट्राच्या विकासात कृषी क्षेत्राचे योगदान वाढवून औद्योगिककरणाबरोबरच कृषी विकासाला चालना देण्यासाठी शासन प्रयत्नशील आहे. त्यासाठी कुशल मनुष्यबळ शेती व्यवसायाला मिळवून देण्यासाठी ज्याप्रमाणे पारंपरिक शिक्षणासाठी विद्यापीठांची स्थापना करून उच्च शिक्षण देण्यासाठी शासन प्रयत्न करते त्याप्रमाणे शेती व्यवसायात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर करण्यासाठी राज्यात चार कृषी विद्यापीठांची स्थापना करून त्याच्या माध्यमातून कृषीविषयक शिक्षण देऊन आधुनिक शेतकरी घडवण्याचे कार्य या माध्यमातून होत आहे. त्यामध्ये महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ, राहुरी, बाळासाहेब सावंत कोकण कृषी विद्यापीठ, दापोली, पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठ, अकोला व वसंतराव नाईक कृषी विद्यापीठ, परभणी कृषी विद्यापीठांचा समावेश आहे. त्यापैकी महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ, राहुरी या विद्यापीठामार्फत करण्यात येणाऱ्या कार्याचा आढावा प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये घेण्यात येणार आहे.

2. महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ, राहुरीची स्थापना व वाटचाल :-

महाराष्ट्राच्या कृषी व्यवसायात नविन तंत्रज्ञानाचा वापर करून कृषी उत्पादनात वाढ करण्यासाठी कृषी विद्यापीठाची स्थापना करण्यात आली. "राज्यात 1968 साली महाराष्ट्र कृषी विद्यापीठ या नावाने कृषी विद्यापीठाची स्थापना झाली. त्यानंतर 1969 साली थोर समाजसुधारक महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या नावाने हे कृषी विद्यापीठ महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ या नावाने उदयास आले." पश्चिम महाराष्ट्रातील 10 जिल्ह्यांचे कार्यक्षेत्र असलेल्या या कृषी विद्यापीठामध्ये कृषी शिक्षण, संशोधन आणि विस्तार शिक्षण ही तीन प्रमुख उद्दिष्टे समोर ठेवून विद्यापीठाचे कामकाज चालते. विद्यापीठातील शिक्षण, संशोधन आणि विस्तार शिक्षण या कार्याची विशेष नोंद घेऊन विद्यापीठास भारत सरकारने आपल्या 11 व्या पंचवार्षिक योजनेत 100 कोटी रुप्यांचे विशेष अनुदान देवून 2008 सालातील देशातील सर्वोत्कृष्ट विद्यापीठ असा यथार्थ गौरव केला आहे.

"पारंपरिक विद्यापीठामध्ये प्रामुख्याने शिक्षण कार्यावर भर देण्यात येतो. परंतु कृषी विद्यापीठामध्ये शिक्षणाबरोबरच कृषी संशोधन आणि कृषी विस्तार शिक्षण कार्यही त्याच तोलामोलाचे चालते. विद्यापीठांतर्गत 56 घटक आणि विनाअनुदानित तत्वावरील कृषी व संलग्न महाविद्यालये कार्यरत आहेत. याशिवाय एकूण 96 अनुदानित व विनाअनुदानित कृषीतंत्र विद्यालये कार्यरत आहेत." या विविध महाविद्यालयांच्या माध्यमातून तरुणांना कृषीसंबंधी विविध प्रकारचे अभ्यासक्रम शिकवले जात आहेत. त्याचबरोबर कृषीसंबंधी नवनविन संशोधन करून शेती व्यवसायाची आधुनिकतेकडे वाटचाल होण्यासाठी प्रभावी माध्यम म्हणून समोर येत आहे.

महात्मा फुले कृषी विद्यापीठाने "विविध पीकांचे अधिक उत्पादन देणारे तसेच रोग, कीट प्रतिकारक असे 209 सुधारित आणि संकरीत वाण विकसित केले आहेत. तसेच 1117 तंत्रज्ञान शिकारशी प्रसारित केलेल्या आहेत. अनेक वेगवेगळ्या सुधारित वाणांचे दर्जेदार बीज व कलमे रोप निर्मिती करण्यात हे विद्यापीठ आघाडीवर आहे." जास्तीची असलेली लोकसंख्या विचारात घेऊन शेती उत्पादनात वाढ होण्यासाठी अधिक उत्पादन देणारे नवीन वाण विकसित करण्याच्या दृष्टीने कृषी विद्यापीठाचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. "महाराष्ट्रातील फळबागांच्या विकासांमध्ये या विद्यापीठाचे कार्य विशेष उल्लेखनीय आहे. विशेषतः डाळींब, अंजीर, आंबा, मोसंबी, पेरू, चिकू, द्राक्षे, फुले, भाजीपाला तसेच औषधी व सुगंधी

दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य सभा,
कोल्हापूर

अध्यक्ष
विजय चोरमारे

उपाध्यक्ष
गौरी भोगले
भीमराव धुळुबुळू

कार्याध्यक्ष
वि. द. कदम

कार्यवाह
गोविंद पाटील

सहकार्यवाह
विनोद कांबळे

कोषाध्यक्ष
श्याम कुरळे

सदस्य
दि. बा. पाटील
विलास माळी
पाटलोबा पाटील

सहसंपादक
चंद्रकांत पोतदार

कायदेशीर सल्लागार
अॅड. कीर्तिकुमार शेंडगे

मुखपृष्ठ
प्रशीक पाटील,
इस्लामपूर
मूल्य : ₹ ५०/-

दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य सभेचे मुखपत्र

दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका

(मराठी त्रैमासिक)

एप्रिल-मे-जून २०२१

वर्ष चौथे । अंक चौदावा

संपादक

एकनाथ पाटील

सदरचे त्रैमासिक संपादक एकनाथ पाटील यांनी मुद्रक निहाल शिपूरकर-भारती मुद्रणालय, शाहूपुरी, कोल्हापूर येथे छापले आणि प्रकाशक विनोद कांबळे यांनी दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य सभा कार्यालय, जी/६, स्मृती अपार्टमेंट, बाबूजमाल रस्ता, सरस्वती चित्रमंदिरामागे, कोल्हापूर येथून प्रकाशित केले आहे. या त्रैमासिकाच्या प्रकाशनासाठी महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई यांचे अनुदान मिळाले आहे. या अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक, प्रकाशक, मुद्रक, द.म.सा. सभा अथवा म. रा. सा. संस्कृती मंडळ सहमत असेलच असे नाही.

चैत : आधुनिकतेसह परंपरेत रमलेल्या गावगाड्याचे चित्रण

एकनाथ आळवेकर/इचलकरंजी

संवाद : १४२३२८३७०३

‘चैत’ ही द. तु. पाटील यांची पहिलीच कादंबरी आहे. यापूर्वी त्यांच्या कथा आणि समीक्षापर लेख नावाजलेल्या नियतकालिकांमधून प्रकाशित झाले आहेत.

ग्रामीण जीवनानुभव मांडणाऱ्या ‘चैत’ कादंबरीत कोल्हापूर जिल्ह्यातील एका खेडेगावाच्या यात्रेसंबंधीचे कथानक आले आहे. ‘यात्रेची पूर्वतयारी ते यात्रेची सांगता’ या अवकाशामध्ये कादंबरी घडते. गुढीपाडव्याच्या दिवसाने कादंबरीची सुरुवात होते, तर यात्रेला आलेल्या माहेरवाशिणी आई-वडिलांचा निरोप घेऊन सासरी जातात, इथे कादंबरीचा शेवट होतो.

रामूनाना हे या कादंबरीतील मुख्य पात्र असून रामूनानाची पत्नी हौसाकाकू, मुलगा तानाजी, लग्न झालेल्या तीन मुली, ऊसतोडणी कंत्राटदार, डेअरीतला रघू, मोठा जमीनदार शिवा, वयोवृद्ध दौलूआबा अशी काही पात्रे कादंबरीत येतात. रामूनाना हा अल्पभूधारक शेतकरी असून स्वतःच्या शेतीवर कुटुंबाचा खर्च भागत नसल्याने दुसऱ्यांची शेती करतो. तसेच इतरांच्या शेतात दोघे पती-पत्नी रोजगाराला जातात. मुलगा तानाजी उसाच्या फडात काम करतो. कष्ट, प्रामाणिकपणा, सोज्वळता अशा गोष्टी या कुटुंबाकडे असलेल्या कादंबरीभर पोहचल्या मिळतात.

गुढीपाडव्यानंतर गावच्या चैताची तयारी सुरू होते. गावसभा होऊन चैताचा दिवस ठरतो. बाळूबाचा चैत रविवारीच होणार असतो. चैत जवळ येईल तशी घरच्या कर्त्यामाणसाला चैताच्या खर्चाची चिंता असते. चैतासाठी पैशाचे नियोजन करण्यात प्रत्येकजण गुंतलेला असतो. चैतासाठी बकरे, नवी कपडे यावर होणारा प्रमुख खर्च असतो. ‘आजचा दिवस उद्या येत नाही’, असे म्हणून

प्रत्येकजण प्रसंगी कर्ज काढून चैत साजरा करण्याच्या तयारीत असतो.

सेवा सोसायटी, दूध डेअरी, खाजगी सावकार यांच्याकडून कर्जाकू रक्कम, रोजंदारीवरील अॅडव्हान्स रक्कम या प्रकारे पैसे जमा करण्याच्या उद्योगात प्रत्येकजण असतो. खर्च कितीही झाला, तरी तो खर्च सुखावह असतो. ‘लेकीबाळी येतील सुखानं चार घास आमच्यासंगं खातील’ ही आईबापांच्या सुखाची कल्पना असते.

जागतिकीकरणाच्या या काळात ‘चैत’ साजरा करण्याच्या स्वरूपात बदल झाला असल्याचे चित्रण कादंबरीत आढळते. जत्रेत जेवायला येणाऱ्या पाव्हण्यांची संख्या वाढलेली असते. मोटारसायकली, कारगाड्या यामुळे ते काम सोपं झालेलं असतं. प्रथा, परंपरा, आनंदोत्सव, हौस म्हणून चैताकडे पाहणारा हा खेड्यातील समाज आहे. ‘चार माणसांच्या हातावर पाणी घातल्यालं कुठं येत जाईत न्हाई’ (पृ.०८). दौलूआबाच्या या बोलण्यातून खेड्यातील माणसांच्या दातृत्वाची कल्पना येते. रामूनानाच्या घरची आर्थिक स्थिती एवढी बरी नसतानाही मोठ्या उत्साहात चैत साजरा करण्याच्या तयारीत तो असतो. डेअरीतून दीड हजार, तानाजीच्या कंत्राटदाराकडून एक-दीड हजार, रोजंदारीवरील अॅडव्हान्स हजार रुपये, भात विकून मिळालेले पैसे अशी रामूनानाची पैशाची जोडणी चाललेली असते.

चैताच्या यात्रेचा दिवस जवळ येईल तशी माणसांच्या शेतातील, घरातील कामे उरकून घेण्याची धाई सुरू होते. कामांची आवराआवर, कपड्यांची खरेदी, दळपकांडप, चटणी करणे ही कामे उरकण्याचे चालले असते. कादंबरीतील हौसाकडून सरदारच्या दुकानातून पहिली उधारी भागवून चैतासाठीचा बाजार आणला जातो. सणावाराला उधार

कादंबरीतील अनेक प्रसंगांतून पाहायला मिळते.

चैताच्या आदल्या दिवशी गावात बकऱ्यांचा बाजार भरतो. आपल्या गरजेएवढं बकरं उधारीवर खरेदी केलं जातं. पण खाटीक दुसऱ्यादिवशी पैसे नि बकऱ्याचे चमडं घेऊन जातो. खाटीक आणि शेतकरी यांच्यातला कित्येक वर्षांचा हा विश्वासाचा व्यवहार चालत आलेला असतो. दुपारच्यापुढे बकऱ्यांची जागा फिरत्या विक्रेत्यांनी घेतलेली असते. दुकानवाले, पाळणेवाले यांची मांडामांड होते. चैताचे वातावरण अधिक फुलायला सुरुवात होत असल्याचे चित्र कादंबरीकाराने उभे केले आहे. चैताला शुभेच्छा देणारे डिजिटल बोर्ड, स्वागत बोर्ड झळकले. जीप, ट्रॅक्टर, कारगाड्या यांतून माणसं जत्रेला जेवायला येतात. या वर्णनातून खेड्यावरचा जागतिकीकरणाचा प्रभाव पाहायला मिळतो.

रात्रीचे बारा वाजल्यानंतर बकरी कापणे सुरू होते. मीठ घातलेली परात, अगरबत्ती, पाण्याचा तांब्या या वस्तू बकऱ्याबरोबर येऊ लागतात. यातून गावची प्रथा, परंपरा समजते. नैवेद्य, नारळ घेऊन माणसं बाळूबाच्या दर्शनाला जातात. बैलांचे गाडे निघतात. उसातील फुट्यांचे गाडे असतात. रामूनानाचा तानाजी एका फुट्यात असल्याने गाड्याबरोबर असतो.

संगतीमुळे दारू पिऊन यात्रेची मजा घेतो. तानाजीचा मटणाच्या जेवणाचा प्रोग्रॅम, जत्रेतील चोरून दारू पिणे या वर्णनातून तरुणांतील वाढत्या व्यसनाधिनतेकडे लेखकाने अंगुलिनिर्देश केला आहे.

प्रत्येक घरात जेवणाबळी उठतात. कोण पाव्हणा आला नसेल, त्याचीही चौकशी होते. गरीब, श्रीमंत घरात उठणाऱ्या पंगती खेड्यातल्या या लोकांच्या उदारतेचे दर्शन घडवितात. जत्रेनिमित्त पै-पाहुण्यांना जेवायला बोलविणे, त्यांच्या सुखदुःखाच्या गोष्टींची विचारपूस करणे यांतून ऋणानुबंधाची जपणूक ही माणसं कशी करतात, हे ध्यानात येते. खेड्यातील हा आपलेपणा, नाती टिकविण्याची क्षमता त्यांच्यातल्या संस्कृती संस्काराचा एक भाग म्हणावा लागेल. आधुनिक काळात नात्यातील बंध अनेक कारणांनी विरळ होत असताना जत्रा, सण, उत्सव नात्यातील सामूहिक कार्यक्रम यांमुळे

नात्याची वीण अधिक घट्ट होताना आढळते.

रामूनानाची पाव्हणेमंडळी जेवून जातात. शेवटी हौसाकाकू, लेकींची पंगत पडते. रात्रीच्या तमाशाचा आनंद घ्यायला लोक जातात. तानाजीसुद्धा मोठ्या बहिणीची परवानगी घेऊन तमाशा बघायला जातो. तमाशाचा नारळ फोडण्याचा मान सरपंचाचा. दुसरा दिवस शिळ्या चैताचा. चैताच्या दिवशी न आलेले पाहुणे दुसऱ्या दिवशी शिळ्या चैताला येतात. दुपारी कुस्त्यांचा फड असतो. खेड्यातल्या या यात्रेच्या निमित्ताने त्या दोन दिवसात जेवढा आनंद घेता येईल तेवढा घेण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो. जेवणावळी, तमाशा, कुस्त्या यांमध्ये आनंद शोधणारी ही माणसं असल्याचे ध्यानात येते. कुस्त्यांच्या फडात मोजकेच पैलवान असतात. आजकाल तालमीत जाणाऱ्या पोरांची संख्या कमी झालेली दिसते. गावातल्या मुलांचाही तालमीचा नाद आता बंद व्हायला लागला आहे. तालमीत आता पत्यांचा डाव चालू झालेला असतो. खेड्यातले हे बदलाचे चित्र वाटते.

दोन दिवसांची यात्रा संपते. हौसाकाकूच्या लेकी आपल्या आपल्या सासरी निघतात. लेकी आल्यामुळेच हौसाकाकूला कामातून सवड मिळालेली असते. जाताना तिथी लेकींना हातात काकणं घालायला सांगते. शोभाला चटणी, पापड, सांडगे बांधून देते. लेकींना पोहोचवायला हौसाकाकू एस.टी. स्टॅण्डपर्यंत जाते. लेकी गेल्यावर हौसाकाकूला घर सुनंसुनं वाटतं.

सण, उत्सव, यात्रा म्हणजे आनंदाची पर्वणी मानणारी ही खेड्यातील माणसं गोतावळ्यात सुख मानतात. यात्रा, सणासुदीचे दिवस म्हणजे माहेरवाशिणींसाठी विरंगुळ्याचे क्षण असतात. ते विरंगुळ्याचे क्षण हौसाकाकूच्या लेकींच्या वाट्याला येतात. सासरचा विसर पडून माहेरात रमणाऱ्या या लेकी स्वतः आनंदी राहून आई-बापालाही आनंदी ठेवतात. हे या कादंबरीतून पाहायला मिळते. एका छोट्या गावातल्या यात्रेच्या वातावरणाने भारलेली ही कादंबरी आहे.

कादंबरीत 'जनक' नावाचे पात्र असून तो आधुनिक विचारांचा आहे. तो सातान्याला प्राध्यापक असतो. गावाकडे त्याचे येणे-जाणे मात्र निमित्तानेच असते. घरच्यांचा विरोध

राजकारण असते. थकबाकी असल्याचे कारण जरी त्याला सांगितले असले, तरी सोसायटीच्या निवडणुकीत येसूअण्णा विरुद्ध परसू खोताने निवडणूक लढवली त्या वेळी रामूनानाने परसूचे पाचशे रुपये घेऊन परसूला मतदान केल्याचा राग येसूअण्णाला असतो. मात्र रामूनाना-हौसाकाकूंना आपण केलेली ही चूक ध्यानात येते.

रामूनाना शिवाकडं रोजंदारीनं जायचा. पण वय झालेल्या रामूनानाला शिवा जमलं तसलं काम सांगायचा. बारा-तेरा वर्षांचा असताना वडील वारल्यापासून आईबरोबर कष्ट करण्याची सवय रामूनानाला असते. गुन्हाळघर, गवंड्याच्या, सुताराच्या हाताखाली, शेतातील पडेल ती कामे रामूनानाने आजवर केलेली असतात. ज्या वेळी शिवाकडे रोजंदारीचे काम नसायचे, त्या वेळी शेजारच्या कांदेवाडी गावात दोघा पती-पत्नीने कामे केलेली असतात. बसून राहणं दोघांना पसंत नसतं. हातावरचं पोट असून त्यांनी तीन मुलींची लग्नं केलेली असतात. 'आमी नवराबायकूनी सगळ्या गावाचा रोजगार उपसला नि पोरी दिल्या. अजूनबी आमच्या हाताला दम न्हाई. झेपत न्हाई तरी करतोच' (पृ. ६८). हौसाकाकूच्या या उद्गारातून दोघांच्या कष्टाची जाणीव होते.

रामूनाना इतरांच्या उपयोगी पडायचा म्हणून रामूनानालाही माणसं मदत करायची. डेअरीतल्या रघूनं दारिद्र्यरेषेखालील सबसिडीतून पाच हजार म्हेशीवर मिळवून दिलेले असतात. त्यातून रामूनाना एका मुलीचे लग्न करतो.

बलूतात्या या कारभाऱ्याने उसाच्या सामाईक फडातून पैसे साठवून हौसाकडून चिताक केले. त्यातून रामूनानाने दोन मुलींची लग्ने पार पाडली. एकमेकांच्या अडीअडचणीला मदत करणारी ही खेड्यातील माणसं असतात. त्यांच्यात कुठेही अधिकच्या महत्वाकांक्षा नसतात. येईल त्या परिस्थितीला सामोरे जाताना जी मिळेल ती मदत त्यांना लाखमोलाची वाटते. एखाद्याने उपकार केले तर आयुष्यभर त्याला न विसरणारी ही माणसं आहेत.

कादंबरीतील प्रत्येक प्रसंग, पात्रं ग्रामीण वातावरणात मुरलेली आहेत. गुढीपाडवा, त्या दिवशी लिंब - गूळ खाणे, यात्रेची तयारी, यात्रेसाठी पैशांची जुळवाजुळव करणे, माहेरवाशिर्णींना शिदोरी देणे, बकऱ्यांचा बाजार, पाळणे, कळकट-मळकट कुपड्यांतील आईस्क्रिम, कुल्फी विक्री, बैलांचे गाडे, मटणाच्या जेवणाच्या पंक्ती, पाहुण्यांची विचारपूस, माहेरवाशिर्णींचा परतीचा प्रवास, प्रत्येकाचे गोतावळ्यात रमणे या सर्व बाबी कादंबरीकाराने चित्रमय पद्धतीने उभ्या केल्या आहेत. कोल्हापूर परिसरातील ग्रामीण भाषेचा ढंग, ग्रामीण शब्द, म्हणी, वाक्प्रचार ही कादंबरीची बलस्थाने आहेत. संधगतीने जाणारे कथानक, प्रसंग आणि पात्रे, ग्रामीण बोलीचा प्रभावी वापर, निवेदनातील चिंतनात्मकता ही या कादंबरीची वैशिष्ट्ये आहेत.

चेत

द. तु. पाटील,
मौज प्रकाशन गृह, मुंबई,
प्रथमावृत्ती - मे २०१८.

3.3.2. (2)

(18-19)

1946-82222 21/10/2019
आदर्शजी निरुपे 451

One-Day Interdisciplinary National Seminar on Role of Women in Literature, Humanities, Commerce and Sciences

POSED VITTHALRAO PATIL MAHAVIDYALAYA, AT KALE, TAL. PANHALA, DIST. KOLHAPUR.

Organizer

Shri Datta Shikshan Prasarak Mandal, Panutre's
Vitthalrao Patil Mahavidyalaya, Kale

[Arts, Commerce & Science]

Tal – Panhala, Dist.- Kolhapur (416 205)

Maharashtra State

Ph. (02328) 232093, 232001.

Website : www.vpmkale.edu.in

1990 नंतरच्या ग्रामीण मराठी कादंबरीतील स्त्री

प्रा. डॉ. एकनाथ आळवेकर
डी.के.ए.एससी.कॉलेज, इचलकरंजी

मराठी ग्रामीण साहित्यात स्त्रियांचे चित्रण पारंपरिकतेने आले आहे. चार भिंतीतील स्त्री प्रांरभीच्या काळात चित्रित झाली. पुढे काळ बदलला स्त्री शिकली, विचार करू लागली. त्यानंतरच्या मराठी साहित्यातील बदलत्या स्त्री जीवनाचे रूप पहायला मिळते. ग्रामीण भागातील कष्टकरी स्त्री ते नोकरी करणारी, संघटित झालेली, स्थानिक स्वराज्य संस्थेत अधिकार पदावर असलेली ही स्त्री ग्रामीण कादंबरीत पहायला मिळते.

1960 मधील उध्दव शेळके यांच्या 'धग' कादंबरीतील कौतिक ही नायिका आळशी नवऱ्याचा संसार सांभाळते. प्रतिमा इंगोले यांनी बदलत्या स्त्रीची अनेक रूपे चित्रित केली आहेत. त्यामध्ये शिकणारी स्त्री, नोकरी करणारी स्त्री दिसून येते. नोकरी करताना स्वत्वासाठी आणि स्त्रीत्वासाठी संघर्ष करणारी स्त्री दिसून येते.

पुढच्या काळात बदलत्या ग्रामीण जीवनाचा वेध अनेक लेखकांनी घेतला आहे. त्यामध्ये आनंद यादव, रा.रं.बोराडे, मधू मंगेश कर्णिक, डॉ.द.ता.भोसले, भास्कर चंदनशीव, राजन गवस, सदानंद देशमुख, कृष्णात खोत इत्यादी लेखकांचा समावेश होतो. या लेखकांच्या साहित्यातून बदलत्या ग्रामीण स्त्री जीवनाचे चित्रण आलेले पहायला मिळते. एकविसाव्या शतकातील या काळात स्त्रियांच्या विकासासंदर्भात आशावादी चित्र निर्माण झालेले पहायला मिळते. कोणत्याही क्षेत्रात ग्रामीण स्त्री मागे नाही. ग्रामीण स्त्री आज स्वावलंबी बनली आहे. बचतगटाच्या माध्यमातून आर्थिकदृष्ट्या सबळ बनण्याचा ध्यास घेत आहे. स्त्रियांच्या तेहतीसटक्के आरक्षणामुळे सर्व जाती-जमातीच्या, दुर्बल घटकांच्या स्त्रियांनादेखील स्थानिक स्वराज्य संस्थेत प्रतिनिधित्व मिळत आहे. स्त्रियांनी दारुबंदीविरुद्ध उभारलेला लढा, ग्रामसभेत मांडलेला दारुबंदीचा ठराव, संघटना, चळवळी यांमधील स्त्रियांचा लक्षणीय सहभाग. यांतून स्त्रियांच्याटिकाणी शिक्षणामुळे आलेला आत्मविश्वास पहायला मिळतो. प्रसंगी ती कुटुंबातील, समाजातील निर्णय प्रक्रियेतदेखील सहभागी होत आहे. स्त्रियांवर होणारे अत्याचाराविरुद्ध अनेक संघटनांनी स्त्रियांच्या हक्कासाठी लढा पुकारला आहे. त्याचा प्रचार ग्रामीण भागापर्यंत होत आहे. बचतगट, सामाजिक उपक्रम यानिमित्ताने स्त्री संघटित होत असून त्यांच्यात सौहार्दाचे नाते निर्माण झाले आहे.

ग्रामीण लेखकांनी लिहिलेल्या साहित्यातील स्त्री चित्रण परकायाप्रवेश स्वरूपाचे आहे. स्वतः स्त्रियांनीच स्त्रियांचे चित्रण केले तर ते अधिक, प्रभावी आणि वास्तव आहे याची जाणीव होते.

थोडक्यात आत्मनिर्भरतेसोबत आत्मभान आलेली ही ग्रामीण स्त्री सक्षम बनून पुढे आलेली आहे. कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय अशा सर्वच क्षेत्रातील बदलत्या वातावरणाचा ग्रामीण स्त्रीजीवनावर मोठा परिणाम झाला आहे.

1990 नंतरच्या काही महत्त्वाच्या कादंबरीकारांच्या आधारे ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री चित्रण नेमके कशाप्रकारे झाले आहे त्याचा धांडोळा घेण्याचा हा प्रयत्न आहे. यामध्ये सदानंद देशमुख, कृष्णात खोत, कैलास दौंड, सुरेद्र पाटील, द.तु.पाटील यांच्या कादंबऱ्यांचा समावेश केला आहे.

'चारीमेरा' या सदानंद देशमुख यांच्या कादंबरीतील भावनाताई ही जमीनदार उदेभानची पत्नी पण ती बुवाबाजीत अडकलेली, असल्याचे चित्रण येते. जागतिकीकरणाच्या विळख्यात सापडलेले उदेभान आणि भावनाताई हे शेतकरी दांपत्य आहे. कृष्णात खोत यांच्या 'धुळमाती' या कादंबरीतील राजबाची आहे. जुन्या वळणाची, कष्टाळू, प्रामाणिक, सोज्ज्वळ अशी आहे. शेत खरेदीत दाजीन फसविल्याने तिचा खेलाप होतो तसेच राजबाच्या वहिनीच्या वाट्याला सोशिकतेचे जीवन येते. वांझोटी म्हणून बोलणी खावी. समाजाच्या वहिनीला राजबा डॉक्टरकडे घेऊन जायला सांगून नेमका दोष कोणाच्यात आहे ते पाहून घ्यायला सांगतो.

कृष्णात खोत यांच्या 'गावठाण' या कादंबरीतील आंदीच्या वाटयाला बालपणापासून कष्ट येते. लग्न झाल्यावर नव-याच्या आजारपणाचे संकट समोर उभे राहते. वैधव्यानंतरही संकटे पाठ सोडत नाहीत. ग्रामीण स्त्रीच्या वाटयाला येणारी टोकाची वेदना कादंबरीत पहायला मिळते. कैलास दौंड यांच्या 'कापूसकाळ' या कादंबरीतील कापूस उत्पादक जगूची पत्नी सुशाबाई ही दारिद्र्याचा सामना करणारी स्त्री आहे. स्वतःच्या शेतात काम नसताना मोलमजुरी करते. सुशाबाईच्या वाटयाला गरिबी असली तरी कष्ट करून मिळवायचे हे तिच्या स्वभावात दिसते. लहान मुलाला ताप आलेला असताना पाच किलो कापूस घेवून किरकोळ विक्रीसाठी डोक्यावर कापसाचे बोचके आणि कडेवर मूल घेऊन रानावनात, गावापासून दूर असलेल्या गावात अनवाणी डॉक्टरकडे जाते. मुलीला शाळा बुडवून शेतात नेणे तिला बरे वाटत नाही. सुशाबाई अडाणी असूनही लेकीच्या शिक्षणाबद्दल तिच्या मनात ओढ आहे.

'झुलीच्या खाली' या सुरेंद्र पाटील यांच्या कादंबरीतील आई मुलांवर संस्कार करणारी तर पत्नी शिकलेली आहे. शिक्षक असलेला पती आपल्या भावाला, वडिलांना आर्थिक मदत करीत असल्याचे तिला मान्य नसते. चौकोनी कुटुंबातच राहावे अशी तिची मानसिकता असते. 'चैत' या द.तु.पाटील यांच्या कादंबरीमध्ये मध्यमवर्गीय शेतकरी कुटुंबातील हौसाकाकू जुन्या वळणाची अशिक्षित स्त्री आहे. प्रामाणिकपणा, सोज्ज्वळता, कष्टाळू हे तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विशेष आहेत. परंपरेचे अनुकरण करताना ती नाती सांभाळताना आढळते. चांगल्याला चांगल म्हणणारी हौसाकाकू आहे. कादंबरीतील प्राध्यापक असलेल्या जनकची बायको सासरच्या माणसांशी तोडून वागणारी आहे तिच्यावर शहरी प्रभाव आढळतो. गावंढळपणावर ती टीका करते.

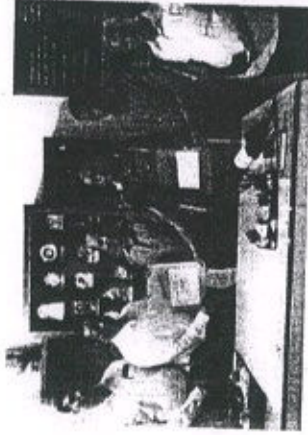
थोडक्यात, 1990 नंतरच्या कादंबरीकारांचा विचार करताना त्यांच्या कादंबरीला स्त्री पात्रे विविध वयोगटातील, सुशिक्षित, अशिक्षित, शेतकरी, शेतमजूर, कष्टाळू, गरीबांची जाणीव असणारी, समंजस, चौकोनी कुटुंबात राहण्याची वृत्ती असलेली अशा विविध प्रकारात सामावणारी आहेत.

संदर्भ -

- 1) इंगोले कृष्णा (डॉ.) (संपा.) - ग्रामीण साहित्य आणि वास्तव, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, 2011
- 2) देशमुख सदानंद - 'चारीमेरा' पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
- 3) खोत कृष्णात - 'गावठाण' मौज प्रकाशन, मुंबई, 2001
- 4) खोत कृष्णात - 'धूळमाती', मौज प्रकाशन, मुंबई
- 5) दौंड कैलास - 'कापूसकाळ'
- 6) पाटील सुरेंद्र - 'झुलीच्या खाली'
- 7) पाटील द.तु. - 'चैत' मौज प्रकाशनगृह, मुंबई, 2018

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाबरोबर विविध महाविद्यालयांचे सामंजस्य करार (MOU)

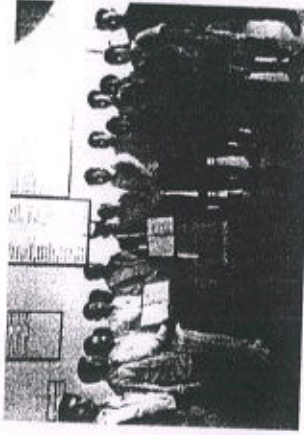
कमला कॉलेज, कोल्हापूर

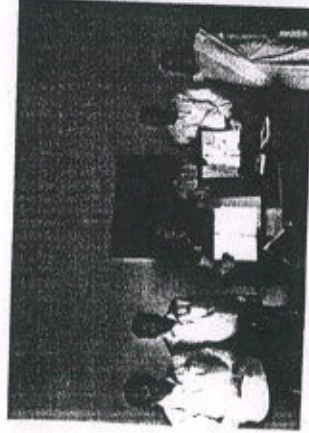
प्रा. डॉ. एन. डी. पाटील कॉलेज, मलकापूर

न्यू कॉलेज, कोल्हापूर

श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर

विश्वासराव नाईक आणि बाबासाो नाईक
महाविद्यालय, शिराळा, जि. सांगली

दे. भ. आनंदराव ब. नाईक
आर्ट्स अँड सायन्स कॉलेज, चिखली

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाचे विद्वत्प्रमाणित त्रैमासिक

शिक्विम संशोधन पत्रिका

(Peer Reviewed Refereed Research Journal)

ISSN No. 2319-6025

(विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली, मान्यता अ. क्र. ६४१७५)

वर्ष-सतवे : अंक चौदा व पंधरा (जोड अंक)

एप्रिल-सप्टेंबर २०१८

संपादक

डॉ. शिवकुमार सोलाळकर

बोली विशेषांक

अतिथी संपादक

डॉ. नंदकुमार मोरे

कार्यकारी संपादक

डॉ. नीला जोशी

संपादक मंडळ

डॉ. गोमटेश्वर पाटील, डॉ. तातोबा बदामे, डॉ. दिनेश वाघुबरे

संलग्ना समिती

डॉ. राजन गवस, डॉ. प्रकाश कुंभार,

डॉ. डी. ए. देसाई, डॉ. अनिल गवळी

प्रकाशक

अध्यक्ष शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर
समुराज, ७/ब, सर्ववर्षी कॉलेजी, सामेगुरुजी वसाहत, कोल्हापूर ४१६ ०११

मुद्रक

भारती मुद्रणालय

८३२ ई वॉर्ड, शाहपुरी ४ धी गल्ली, कोल्हापूर. फोन : (०२३१) २६५४३२९

मूल्य : १००/-

(18-19)

कोल्हापूर बोली

३३

अंतरंग

संपादकीय	डॉ. नंदकुमार मोरे	३
बोली भूगोल	एक : बोली अभ्यासपद्धती	
डॉ. अनिल गवळी		७
बोलीविज्ञानातील विविध प्रवाह		
डॉ. ए. एम. सरवदे		१७
बोलीचा समाजभाषावैज्ञानिक अभ्यास		
डॉ. नंदकुमार मोरे		३९
दोन : बोली अभ्यास		
मराठी बोली आणि शब्दभांडार		
डॉ. शिवाजी विष्णू पाटील		५८
आदिवासी कातकरी समाज : व्यवसाय आणि भाषा		
डॉ. नानासाहेब शामराव यादव		६३
जनावरी बाजारातील दलांांची भाषा		
श्री. अनंता मच्छिंद्र कस्तुरे		७६
कोल्हापुरी बोली		
डॉ. एकनाथ आळवेकर		८४
सीमाभागातील बोली		
प्रा. डॉ. संजय पाटील		९५
शिराळा तालुक्यातील बोली		
डॉ. प्रकाश दुकळे		१०२
वाहन व्यवहारातील भाषा		
प्रा. प्रदीप मोहिते		१०७
तीन : बोलीभान		
उदागीर, उदगिरे आणि बोली		
प्रसाद कुमटेकर		११५
आधुनिकीकरणाचा बोलीभाषांवरील परिणाम		
डॉ. अरुण कृष्णा शिंदे		१२१
बेधडक वळणाची कोल्हापुरी बोली		
डॉ. रणधीर शिंदे		१३४

सूचना : पत्रिकेत प्रसिद्ध होणाऱ्या लेखांच्या मतांशी संपादक मंडळ वा शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ सहमत असतीलच, असे नाही.

संपादकीय

भारतीय भाषाभ्यासाच्या वाटचालीत अलीकडे एक मोठी आणि महत्वाची घटना घडली. ती म्हणजे, डॉ. गणेश देवी यांच्या नेतृत्वाखाली संपूर्ण देशातील भाषा आणि बोलींचे सर्वेक्षण पूर्ण झाले. हे सर्वेक्षण त्या त्या प्रादेशिक आणि इंग्रजी भाषेत प्रसिद्धही झाले. ही भाषाभ्यासातील एक अपूर्व अशी घटना म्हणून नोंद घेतली पाहिजेत. यापूर्वीही भाषिक सर्वेक्षण आणि बोलीभाषांचे अभ्यास झालेले आहेत. परंतु, डॉ. देवी यांच्या सर्वेक्षणाची व्याप्ती देशातील संपूर्ण राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेश अशी आहे. यापूर्वी देशव्यापी भाषिक सर्वेक्षण सर जोर्ज ग्रिअर्सन या तत्कालीन इंग्रज सरकारातील आय. सी. एस. अधिकाऱ्याने केले आहे. ग्रिअर्सन यांनी इ. स. १८९४ ला हाती घेतलेले सर्वेक्षणाचे काम पुढे चौतीस वर्षे चालले. त्यांच्या कामाचे अकरा खंड टप्प्याटप्प्याने प्रकाशित झाले. पैकी इ. स. १९०५ साली प्रसिद्ध झालेल्या सातव्या खंडात मराठी आणि तिच्या बोलींचा अभ्यास समाविष्ट झाला आहे. तत्कालीन काळाच्या पार्श्वभूमीवर ग्रिअर्सनचे कार्य फार मोठे आणि मौल्यवान आहे. भाषा नित्य परिवर्तनशील असतात. त्यामुळे अशाप्रकारचे सर्वेक्षण होणे, हे भाषाभ्यासासाठी आणि देशातील बदलेली सामाजिक, सांस्कृतिक स्थिती जाणून घेण्यासाठी आवश्यक असते. परंतु, दुर्दैवाने ग्रिअर्सन नंतर अनेक दशके असे काम पुन्हा झाले नव्हते. ते शंभरहून अधिक वर्षांचा काळ लोटल्यानंतर स्वातंत्र्योत्तर भारतात डॉ. गणेश देवी यांच्या नेतृत्वाखाली पूर्ण झाले. हे काम भाषाभ्यास म्हणून जेवढे महत्वाचे आहे, तेवढेच ते एक सांस्कृतिक घटना म्हणूनही महत्वाचे आहे.

डॉ. देवी यांनी 'भारतीय भाषांचे लोकसर्वेक्षण'च्या प्रास्ताविकात असे नोंदवले आहे की, 'भाषा ही एक अशी महत्वाची गोष्ट आहे, जिच्यामुळे माणूस निसर्गापासून, इतर प्राण्यांपासून, अभिन्न प्रगत ठरला आहे. सांस्कृतिक भांडवलामधला भाषा हा महत्वाचा घटक आहे. या महत्त्वाचे भांडवलाच्या निर्मितीची प्रक्रिया गेली पाच लाख वर्षे सातत्याने चालू आहे. भाषा ही आपण हे भांडवल गमावण्याच्या टप्प्यावर येऊन पोहोचलो आहोत. भाषातज्ञांनुसार अंदाजानुसार अस्तित्वात असलेल्या जवळजवळ सहा हजार भाषांपैकी २२०० भाषांपर्यंत दोन हजार भाषादेखील टिकणार नाहीत. या भाषांचे नीट सर्वेक्षण केले नाही, तर आज खरोखरच किती भाषा अस्तित्वात आहेत, हे समजणे कठीण आहे. या अस्तित्वात असलेल्या भाषांपैकी कोणत्या आणि किती भाषा टिकतील, हे सांगणे तर अशक्यच कठीण आहे. अनेक भाषांच्या इतिहासात

कोल्हापुरी बोली

डॉ. एकनाथ आळवेकर

प्रस्तावना

कोणत्याही प्रमाणभाषेच्या अनेक बोली असतात. तसेच कमी अधिक प्रमाणात प्रत्येक स्थानिय बोलीही तिच्या भागात प्रमाणच असते. त्या स्थानिय बोलीतच त्या परिसरातल्या लोकांचा भाषिक व्यवहार चालत असतो. त्या बोलीशी त्यांचे अंतरंग जोडलेले असते. त्या समाजातील व्यक्तीने हुंकार जरी टाकला, तरी तो त्या बोलीचाच भाग असतो. त्याला एक अर्थ प्राप्त झालेला असतो. मराठी या नावाखाली येणाऱ्या व त्यांच्या प्रादेशिक नावावरून ओळखल्या जाणाऱ्या वऱ्हाडी, खानदेशी, देशी, कोकणी या सर्वमान्य बोली आहेत. याशिवाय कोल्हापुरी, पुणेरी, चंदगडी, मराठवाडी, सातारी यासुद्धा मराठीच्या बोलीभाषा म्हणता येतील. पुणेरी, सातारी, कोल्हापुरी या भेदांना आपण बोलींचे स्थानिक भेद म्हणतो.

बोली म्हणजे एका निश्चित भूभागात बोलले जाणारे भाषेचे स्वरूप होय. उच्चारण, व्याकरण, म्हणी, वाक्प्रचार याबाबत बोलीला स्वतंत्र अस्तित्व असते. ग्रामीण कथेचा सगळा जिवंतपणा तिच्या बोलीवर आधारित असतो.

साठोत्तरी मराठी साहित्यात प्रमाणभाषेबरोबर बोलींचा वापर होऊ लागला. साहित्यातील जीवनदर्शनाच्या सखोलतेचे मूल्यमापन करताना बोलींच्या वापराची अर्थपूर्णता विचारात घेता येते. बोलीमधील सूक्ष्म असे भेद आणि हेल या गोष्टी अभ्यासाअंती ध्यानात येतात. बोली या त्या समूहाचा सामाईक वारसा ठरतात, म्हणूनच बोलीच्या अभ्यासाचे महत्त्व विशद करताना डॉ. नीलिमा गुंडी म्हणतात, 'बोलीच्या अभ्यासातून आपणांस आपली भाषा आणि संस्कृती यांच्या प्रवाहीपणाचा अनुभव येतो.' (पृ. ३९ भाषाप्रकाश, मॅजेस्टिक पब्लिशिंग हाउस, पुणे २०१५) साहित्यकृतीतून व्यक्ती आणि समाजमन यांची बोलीशी जुळलेली नाळ लक्षात येते. लेखक ज्या परिसरात राहतो, त्या परिसरातील बोली लेखकाला चिकटलेली असते त्यामुळेच लेखकाला बोलीच्या वापरातून आपले अनुभव अधिक परिणामकारकतेने मांडता येतात. बोली ही त्या खेड्यातील संस्कृतीचे दर्शन घडविते. कोल्हापूर परिसरातील महत्त्वाच्या ग्रामीण साहित्यिकांमध्ये आनंद यादव, शंकर पाटील, सखा कलाल, चंद्रकुमार नलगे, राजन गवस, मोहन पाटील, कृष्णात खोत, किरण गुरव, इत्यादींनी कोल्हापुरी बोलीचा आपल्या लेखनात वापर केला आहे. त्या त्या परिसरातील

कोल्हापुरी बोलीचे वेगळेपण त्यांच्या कलाकृतीतून दिसून येते.

कोल्हापुरी बोलीची क्षेत्रमर्यादा व बोलीवरील प्रभाव

'कोल्हापुरी बोली' हे नाव कोल्हापूर जिल्ह्याच्या नावावरून पडले आहे. कोल्हापूर शहर आणि जिल्ह्यातील करवीर, पन्हाळा, गगनबावडा या तालुक्यात बोलली जाणारी बोली. ही कोल्हापुरी बोली म्हणून ओळखली जाते. यामध्ये विशेषतः कागल, राधानगरी, करवीर, शिरोळ, शाहवाडीमधील चांदोली परिसर इथे बोलल्या जाणाऱ्या बोलीतील उच्चारणात फरक जाणवतो.

बोलीवरील प्रभावाचा विचार केला तर कागल, शिरोळ परिसरातील बोलीवर कन्नड भाषेचा, कन्नड हेल यांचा परिणाम दिसतो तर गगनबावडा, शाहवाडीतील चांदोली परिसरातील बोलीवर कोकणी उच्चारणाचा म्हणजे नासिक्य उच्चारणाचा प्रभाव आढळतो.

बोलीची उच्चारण प्रक्रिया : बोलीची ध्वनीरचना आणि त्यानुसार तयार होणारी उच्चारण व्यवस्था महत्त्वाची आहे. एकाच प्रदेशातील मूळ बोली कालांतराने बदलते. बोली केवळ बोलण्यातच वापरली जाते. लेखन व्यवहारासाठी ती क्वचित वापरली जाते. दलित, ग्रामीण साहित्यात बोलीभाषेचा वापर अलीकडे वाढला आहे. बोली म्हणजे गावठळांची किंवा अप्रतिष्ठितांची भाषा आणि अशुद्ध भाषा आहे, असा बोलीवद्दल एक फार मोठा गैरसमज आहे. भाषाविज्ञानाच्यादृष्टीने कोणतीही बोली श्रेष्ठ, कनिष्ठ नसते. प्रत्येक बोलीचे विशेष ठरलेले असतात. बोलींना स्वतःची व्याकरणिक व उच्चारण व्यवस्था असते.

बोलीत त्या त्या परिसरानुसार उच्चारण व्यवस्था बदलते. तिच्या उच्चारत ध्वनीरचनेत भेद आढळतात. एक विशिष्ट अर्थ व्यक्त करणाऱ्या शब्दांची स्वनिम व्यवस्था वेगवेगळी आहे. त्यामुळे ते शब्द एकाच अर्थाने पण वेगळ्या रूपात येतात.

उदाहरणार्थ - १) बैलगाडी अथवा औत ओढण्यासाठी बैल जुंपताना गळ्यात बांधलेल्या चामडी पट्ट्यांना कोल्हापूर परिसरातील एका भागात 'सापत्या' म्हणतात तर पुण्याच्या भागात 'जुपण्या' म्हणतात. २) बैलांना कडधान्य किंवा भुईमूगाच्या शेंगांची पेंड हे खाद्य म्हणून देतात. त्याला एका भागात 'भरडा' तर काही भागात 'चंदी' म्हणतात.

सखा कलाल यांच्या 'सांज' कथासंग्रहात 'ऊठ म्हणस' अशी वाक्यरचना येते. याचा अर्थ 'उठ, एवढाच आहे. पुढील 'म्हणस' या शब्दाला तसा काही अर्थ नाही; पण त्या परिसरातील उच्चारत तो अधिकचा शब्द बोलीचा भाग म्हणून येतो.

सिजन गवस यांच्या 'चोंडकं' या कांदबरीतील एक स्त्री पात्र म्हणते,

"तिला माझ्या सल्यांनां कराल्यासा म्हणून कडू लागलं आसलं घे." (पृ. २१)

या वाक्यातील शेवटच्या 'घे' या अक्षरावर जोर देण्याची पद्धत ध्यानात येते; तसेच 'काराव्यासा' या क्रियापदाचा 'कारावला लागलासा' असा प्रमाण भाषेतील विस्तारीत उच्चार होतो. 'काय बघालीस?', 'पाण्यात कोण दिसालंत?' (पृ. ७८०) अशा संक्षिप्त स्वरूपातील उच्चारण पद्धती आढळते. राजन गवस यांच्या कादंबऱ्यांतील बोली कन्नड भाषेचा प्रभाव असलेली आहे.

चंद्रकुमार नलगे यांच्या कथांतील बोली ही चांदली घरण, कोकरूड, मलकापूर, भेडसागाव या परिसरातील आहे. कोकण परिसराशी हा भाग जोडलेला आहे. घनगर समाज, अशिक्षित अडानी समाजाच्या बोलीचे वेगळेपण पुढील उदाहरणावरून ध्यानात येईल.

माझ्या देवावानी आलासा पणा! लय आनंद झाला पणा आमास्ती !

('राजीनामा' कथा)

या वाक्यातील 'पणा' म्हणजे 'बघा' असा उच्चार अपेक्षित आहे. इथे 'प' चा 'ब' आणि 'ग' चा 'घ' झाला आहे.

'थ्यो थ्यो पणा वाक्या घोल.' 'थ्यो' म्हणजे 'तो' असा उच्चार आहे.

किरण गुर्व यांच्या कथांतील बोली कोल्हापुरी, राधानगरी, गारगोटी परिसरातील आहे. गुर्व यांच्या श्रीलिपी या कथासंग्रहातील संवाद पुढीलप्रमाणे :

१) 'जया, सकाळपासून लेका लाईन लागलीया स्टुडीओत तुझ्या गिन्हाईकांची' (पृ. ६८)

या संवादात दोन भिन्न एकमेकांशी बोलताना 'लेका' हा शब्द वारंवार वापरला आहे. 'लेका' हा शिवीसूचक शब्द असला तरी इथे त्याचा वापर सौम्य पद्धतीने झाला आहे.

२) आई आणि मुलगा यांच्यातील संवाद :

'मुला लेका काय कळतंय तेच्यात..... हातचं सोडून लेका पळत्याच्या पाटी लागले....' (पृ. १०७)

आई मुलाला उद्देशून 'लेका' हा शब्द वापरताना त्यात लाडिकपणा आढळतो. यातून समजुतीचा सूर आढळतो. या दोन्ही वाक्यांतील 'लेका' हा शब्द वेगवेगळ्या संदर्भांने येतो.

३) 'आतं, पलेश मर्दा उलटी जोडली जगू (पृ. ७०) 'शिकलेला माणूस मर्दा तू. आसं म्हणतोस?' (पृ. ७१)

'चेहरा मर्दा तुझा मोठा हाय....' (पृ. ८५)

'मर्दा' या शब्दात जवळीक साधण्याचा प्रयत्न आहे. पुढच्या व्यक्तिंस उद्देशून बोलताना तो वारंवार वापरला जातो.

४) 'उद्या पयल्या गाडीन कोल्हापूर गाठ्या मंजे धा-साडेधागात पोचताव.' (पृ. ७५)

'पोचताव' हे क्रियापद असून 'पोहचू' असा त्याचा अर्थ होतो. 'येताव' (येतो), 'जाताव' (जातो) असे शब्द बोलण्यात आढळतात.

५) 'पंधरा दिवसात चेक काढणार हुता एजंट, तिच्या मारी.' (पृ. १०४)

'तिच्या मारी' हा वाक्याच्यादृष्टीने अनावश्यक पण जोडून येणारा शब्द आहे. यातून शिवीसूचक नाराजीदेखील आढळते.

६) 'तेच्याकड एवढी मोड हाय व्हय गा?', 'दोन प्रौढ व्यक्ती एकमेकांना उद्देशून बोलताना 'व्हय गा?'

'का गा?', 'तर गा' असे शेवटच्या अक्षरावर जोर देऊन प्रश्नार्थक बोलतात.

७) 'कुठं गेला त्या इंग्रजीचा सर म्हणत्याला?' (पृ. १४०)

'म्हणत्याला' हा शब्द वाक्यात बोलण्याच्या सवयीनं जोडून आलेला आहे. अशिक्षित स्त्री, पुरुष यांच्या तोंडी हा शब्द वारंवार आढळतो. 'बापय म्हणत्याला', 'साहेब म्हणत्याला' असे शब्द प्रयोग होत असतात.

आनंद यादव यांच्या 'खळाळ' या कादंबरीत स्त्रिया कागल परिसरातील कोल्हापुरी बोली बोलताना 'ई' कारान्त क्रियापदाचा वापर करतात.

उदा. 'लगीच चार-पाच दिसात देती.' (पृ. २६, 'खळाळ') 'तुमचं तुम्हाला देऊन घेयकती.'

गोहन पाटील यांच्या 'साखरेफरा' कादंबरीत शिरोळ, हातकणंगले परिसरातील बोलीचे वेगळेपण आढळते.

उदा. 'मर्दानिशा, कारखान्यावर नोकरदारांचं सान्या म्हैण्याचं पगार घटल्यात.' (पृ. ७)

'मर्दा' ऐवजी 'मर्दानिशा' असाही शब्द एक पुरुष व्यक्ती दुसऱ्या पुरुष व्यक्तीशी बोलताना वापरतात.

कोल्हापुरातील काही शब्द :

कोल्हापुरी बोलीमध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण असे कित्येक शब्द आढळतात. त्या शब्दांचे अर्थ स्पष्ट करताना विश्लेषण करावे लागते. असे काही शब्द पुढीलप्रमाणे :-

१) किन्यानिस्ट : किन्यानिस्ट म्हणजे विविध, विविध वागणारी, भांडखोर, चांगल्या कामात अडथळा आणणारी व्यक्ती असा होतो. या शब्दातून त्या

व्यक्तीच्या अवगुणाकडे लक्ष जाते.

- २) खळ : धान्य मळायची शेणामातीने सारवलेली गोलाकार जागा. त्या खळ्याच्या मधोमध तिवडा रोवला जातो. त्याभोवती गुरे फिरवून, आताच्या काळात ट्रॅक्टर फिरवून धान्याची मळणी केली जाते.
- ३) तिवा : धान्य मळण्याच्या खळ्याच्या मधोमध भरीव बांबूचा अगर झाडाचा चार ते पाच फूट उंचीचा सोट रोवला जातो त्याला तिवडा म्हणतात.
- ४) पैकरी : (मूळ शब्द 'पैरा') शेती कामात एकमेकांना मदत करणे म्हणजे पैरा करणे. जो आपल्या शेतात कामाला येतो त्याच्या शेतात कामाला जाणे म्हणजे पैरा फेडणे. जो काम करतो तो पैकरी
- ५) लोढणा : गुरांच्या गळ्यात बांधलेला तीन-चार फूट लांबीचा जाड बांबू. गुरांच्या पुढील दोन्ही पायात लोढणा सोडल्याने गुरे जास्त पळत नाहीत. विशेषतः गाय, म्हैस, रेडा यांच्या गळ्यात लोढणा बांधतात.
- ६) किटम - गोवण्या थापण्यासाठी वर्षभर साठवलेले शेण. गोवण्या थापण्याच्यावेळी त्या शेणात पाणी, वाळलेल्या पाल्यापाचोळ्याचा कूट, उसाच्या चिपाडाचा कूट घालून गोवण्या वाळवून रचून ठेवल्या जातात आणि पावसाळ्यात वापरल्या जातात.
- ७) कुंडाला : स्वयंपाक खोलीतील खरकटे पाणी ओतण्याचा मातीचा माठ. हा स्वयंपाक खोलीत चुलीपासून जवळ एका कोपऱ्यात असतो. मातीचा असल्याने त्याच्याखाली चुंबळ असते.
- ८) पावणे : एकमेकांच्या मदतीने शेतीतील कोणतेही काम करून, ज्यांचे काम असते त्यांना सर्वांना जेवण द्यायचे म्हणजे पावणे. शेतातील जिकिरीचे काम असते त्यावेळी शेतकरी एकमेकांना मदत करतात. दिवसभर ते काम करून रात्री साग्रसंगीत असा जेवणाचा बेत असतो.
- ९) तोबरी : दोरीपासून तयार केलेली पिशवी. बैलगाडीच्या एका बाजूला ती बांधतात. त्यात बैलगाडीचे वंगण, वंगारी ठेवतात.
- १०) मुसक्का : घायपाताच्या दोरीपासून तयार केलेली बैलांच्या तोंडाला बांधतात ती जाळी. अत ओढताना अगर मळणी करताना आजूबाजूच्या पिकाला तोंड लावू नये म्हणून बैलांना मुसक्का बांधल्या जातात.
- ११) हिसकी : शेतीकामात कोळपणीच्यावेळी कोळप्यावर दाब देण्यासाठी वापरतात ती बांबूची दोन-तीन फूट लांबीची काठी तिच्या टोकाला इंजरी वाय आकार असतो.

कोल्हापुरी बोलीचा शब्दसंग्रह

मराठी साहित्याचा विचार करता विशेषतः ग्रामीण साहित्याचा अभ्यास करताना ग्रामीण साहित्यिकांनी कथा, कादंबरीत ग्रामीण बोलीचा वापर केला आहे. मात्र, ती कलाकृती वाचकांना विशेषतः त्या परिसरातील बाहेरच्या वाचकांना समजावून यायला थोडी जड जाते, असे असले तरी त्या बोलीच्या माध्यमातून तो भाव व्यक्त करून जिवंतपणा आणवा लागतो. ग्रामीण बोली ही सृजनात्मक असते. अनेक नवनवीन शब्दांची निर्मिती त्यातून होताना पाहायला मिळते.

कोल्हापुरी बोलीतील शब्द व त्यांचे अर्थ

आग्रेव=आग्रह, वाडूळ = वेळ, यदुळा = ह्यावेळी, रगड = खूप, बुट्टी = बांबूपासून बनवलेली खोलगट गोलाकार डोक्यावर घेतात ती टोपली, झमामा = झटपट, घातमोड = शेतीच्या कामासाठीची प्रतिकूल परिस्थिती, हारा = बांबूपासून बनवलेली थोडीअधिक खोलगट बुट्टीपेक्षा मोठी टोपली, आगत = गरज, अदावत = आरोप, बुरुंड = मक्याच्या कणसाचा दाणे काढून उरलेला भाग, वाडीचार = एखाद्या गोष्टीबद्दल अधिक चर्चा, टिणाला = त्यावेळी, सपराम = सर्व नाहीसे होणे, जोडण = जोडीदारीन, माळवं = भाजीपाला, हराळाच = गरिबांचे, इस्तारी = जेवण वाढण्यासाठी पळसाच्या पांजापासून तयार केलेले पात्र, चिवा = लांब बांबू, व्हयकासी = होकार, वायलं = चुलीचाच भाग असलेला छोटे भांडे ठेवण्याची जागा, इजडवाद = वितंडवाद, दुजमाटे = चाचपडणे, व्हागडणे = हरविणे, इनारत = फुकट, वाया जाणे, पिंजर = भाताची मळणी केल्यानंतर काडणाचा उरलेला भाग, पंद = संमिश्र तण, मळनीयाड = मोह, मोहात अडकणे, लहान मोघळ = दोन घरामघील लहान वाट, मिरीमिट्टी = खूप गर्दी, किनट = अंधार पडणे, काळोख पडणे, टळळीत भिंग = मोठे काचेचे भिंग, सोदयान = सोपविणे, चेंबल = अल्युमिनियमचे छोटे खोलगट भांडे, आमासारा = आमच्यासारखा, फज्जा = खेळाची हद्द, जागा, कुणाला दकल = कुणाला ठाऊक, सजानमज = माडज, काहीही कारण नसताना, गुळमाट = गोड, करक भरणे = पाठ पाठवणे, दुवणे, तणणे = थांबणे, अडथळा येणे, चुंबळ = डोक्यावरील ओझ्याखाली झारतात ती कापण्याची गुंडाळी, हुडकत = शोधत, इतकिदी = इतक्या दिवस, उसाचे सपविणे, पूर्ण करणे, खागळून = धुवून, मोदळा = गड्डा, येळसरी = वेळेवर, दवास्या तोडणे = वेळेचे खेळणे, सस्कार = अडव्हान्स, आगाऊ रक्कम, अवसान = ताकद, डिरकनं = बैलाचे ओरडणे, बेतानं = हळू, सावकाश, तालेवार = श्रीमंत, जमीनदार, लावण = उसाचे बी पेलं त्या वर्षीच पीक, लागण, झामकन = पटदिशी, फणी = स्त्रियांचे केस विंचण्याचे साधन, ग्योडवा = उसाच्या लावणीनंतरचे दुसऱ्या वर्षीच पीक,

एरागाटणे = एकाच विचाराने घेणे, वायफळ = व्यर्थ, हुई = हृदय, सराजमा = जोडणे, तयारी, आवदार = हळूच, चाक्रीदारी = लढखकन, झाटशिरी = झाटशिरी, लवकर, भुगून = अँल्युमिनियमचे खोलगाट गोल भांडे, एका रण्याट्यात = एका दमात, जित्राप = पीक, आक्षी बराबर = अगादी बरोबर, तंडवाद = भांडण

कोल्हापुरी बोलीतील म्हणी व वाक्प्रचार

खेड्यातील लोकांच्या बोलण्यात म्हणी व वाक्प्रचारांचा आवर्जून उल्लेख असतो. कमीत कमी शब्दांतून अधिकाधिक अर्थ अभिव्यक्त करणे हे म्हणीतून घडते. तर ती विशिष्ट भावना वेगळ्या शब्दांतून व्यक्त करणे हे वाक्प्रचारांचे काम असते. ना.गो. कोलेकर 'भाषा आणि संस्कृती' या ग्रंथात म्हणतात, "म्हणी, वाक्प्रचार यासारख्या अवशेषातून समाजाच्या विशिष्ट अनुभवाचे दर्शन होते." म्हणी व वाक्प्रचार हे अनुभवाचे सार असते. अनुभवच शब्दात बांधला जातो नि म्हण, वाक्प्रचार तयार होतो.

कोल्हापुरी बोलीतील म्हणी व त्यांचे अर्थ

१. आडानडिंगी नि बिनटांगी - अशिक्षितपणाने, अविचाराने वागणारे.
२. आलुबाचा माल कोलुबाला - एखाद्याची हक्काची गोष्ट दुसऱ्यास मिळणे.
३. काम न्हई घरी नि उलटून घरी - विनाकारण एखादे काम ओढवून घेणे.
४. खाली मुंडी नि पाताळ धुंडी - सज्जनपणाचा आव आणून दुर्जनसारखे वागणे.
५. गाडीचा माग पेसाटीन तरी मोडाय पाहिजे - मोठे नुकसान होत्या भरपाईतून भरून काढणे.
६. गुळमाट सोदी नि गावच्या मदी - गोड बोलून स्वतःचा फायदा करून घेणारी.
७. बसाय बसणं नि सारं उसणं - वरवर दिखाऊपणा पण प्रत्यक्षात करी नसणे.
८. माप उठतील नि कोनात बसतील - आगुंकपणे येऊन एखाद्या गोष्टीवर हक्क सांगणे.
९. लाव लिजाव टिमकी बजाव - एखाद्या गोष्टीकडे तात्पुरत्या स्वरूपात पहाणे
१०. सादल्या फळीचा नि मदल्या आळीचा - स्वतःचा फायदा करून घेणारा.

वाक्प्रचार व त्यांचे अर्थ

१. आडमडेंगं काम असणे - कामात नीटनेटकेपणा नसणे.
२. एका जत्रंत देव म्हलारा न होणे - एखादी गोष्ट कमी असेल तर नुकसान न होणे.
३. काळजात खोंबारा लागणे - भावना दुखावणे.

४. खडकासांगं घडका मारणे - अशक्य गोष्ट शक्य करण्याचा प्रयत्न करणे.
५. गम पडणे - चैन पडणे, शांतता लाभणे.
६. घरावरून गाढवाचा नांगूर फिरणे - नुकसान होणे.
७. टांग लावणे - फसवणूक करणे.
८. ठिगाळ टेकणे - कमी पडणे, क्षमता नसणे
९. तरबतर होणे - भांडणाचा सूर लावणे, भांडण काढणे.
१०. दत म्हणून हजर होणे - अचानक येणे, प्रकट होणे.
११. नटून पाणी होणे - नाहीसे होणे.
१२. नावावर इस्तू ठेवणे - एखाद्याच्या वाट्याला न जाणे.
१३. बेल घालत फिरणे - निव्वळ भटकणे.
१४. मडू माया होणे - खूप त्रास होणे.
१५. हत्तीसांगं दांडू खेळणे - एखादी आवाक्याबाहेरची गोष्ट करणे.

बोली वाक्यव्यवस्था व अर्थव्यवस्था

बोलीभाषेत एखादे वाक्य तसेच त्या वाक्यातील विशिष्ट शब्द त्याचा संदर्भात अर्थ व्यावा लागतो.

कोल्हापुरी बोलीतील अशी वाक्ये व त्यांचे अर्थ.

१. 'वातीत गावलाय पावूस रोज जरा तरी लागायचाच आता दसरा संपस्तकर' ('गावठाण' - कृष्णात खोत पृ. २५)
- पावूस वातीत गावणे म्हणजे पाकस वातीत सापडणे. वात म्हणजे दिव्याची वात. दसऱ्यात नकरावीत वात जळत राहते. दसरा सणाच्या पहिल्यादिवशी थोडा जरी पाकस पडला तरी पाकस वातीत सापडला अशी समजूत आहे. पुढे माग दसरा संपेपर्यंत दसरोज थोडा तरी पाकस लागतो.

२. 'चुलत्यानं धारचं कायच सांगितल न्हई' ('गावठाण' - कृष्णात खोत पृ. ४४)
- या वाक्यातील 'धार' हा शब्द लग्न संस्कृतीशी संबंधित आहे. 'धार घालणे' ही लग्नातील एक प्रथा आहे. मुलीच्या लग्नात तिच्या चुलत्याने त्या मुलीला कन्यादान म्हणून भांडी द्यावयाची असतात. श्रीकृष्णाची पितळी मूर्ती, देवपूजेची तांब्याची भांडी यासोबत सांपत्तिकस्थितीनुसार तांब्याचा बंद, घागरसुध्दा दिली जाते. बदलत्या काळात प्रीज, वॉशिंग मशीन, ओव्हन इत्यादी स्वरूपाच्या वस्तू आहेर म्हणून दिल्या जातात.

३. 'गुमान' हा शब्द बोलीत अनेकवेळा येतो. 'गुमान' हा शब्द दोन वेगवेगळ्या संदर्भाने वापरला जातो. उदा. 'गुमान पैसे दे' या वाक्यातील 'गुमान' या शब्दावर जर जोर दिला तर त्या शब्दातून जबरदस्ती हा भाव व्यक्त होतो, पण 'गुमान' या शब्दावर जोर न देता हे वाक्य बोलले तर 'गुमान' चा 'गुपचुप' कुणाला न समजता' असा अर्थ व्यक्त होतो.

बोली- विभक्ती व समास व्यवस्था -

त्या त्या बोलीभाषेचे वेगळेपण, उच्चारण व्यवस्था विभक्तीतून तसेच समासामधून ध्यानात येते. शब्दाला प्रत्यय लागताना अर्थात फारसा बदल होत नसला तरी बोलीतील भाव बदलतो. त्या विशिष्ट समाजाची, विशिष्ट परिसरातील ती बोली असल्याची ओळख पटते.

विभक्तीचे शब्द व त्याचे अर्थ -

बघचाल = (बघणे) बघाल, टिपणस = (टिपण-वेळी) त्या टिपणस = त्यावेळी, वसरलात = (वसरणे - कमी होणे, थांबणे), कवाधरन = (कवा-केव्हा) केव्हापासून, गावायचा = (गावणे = सापडणे), गावला, बघालीस = (बघणे = पाहणे) बघायला लागलीस, यक्जून = (यक्जणे = ठरविणे) ठरवून, पोलमीन = (पोलमी = प्रतिष्ठा, मान) प्रतिष्ठेने, हुदकलीत = (हुदकणे - तयार होणे) तयार झालीत, आदमासानं = (आदमास-अंदाज) अंदाजाने, किंचळतोयास = (किंचळणे - रागावणे, ओरडणे, चिडणे), सायलस = सायणे = सहन करणे,

सामासिक शब्द व त्यांचे अर्थ

झट्याझोंब्या = त्रास, कष्ट, शेंडाबुडका = रितभात, आडामोडा = विसंगतपणा, हिडोसफिडीस = सतत टाकून बोलणे, आगळपागळ = बिनधास्त, उलंडाभालंड = उलाढाल, इकडलं तिकडे करणे, पाणीविणी = पाणी, झ्यालझ्याल = आकांडतांडव, गवोडघवोड = गोड पदार्थ, रानमाळ = शेत, रांडमुंड = विधवा, रातचा इरचा = रात्रीचा, इच्चारी का विचारी = संप्रभात पडणे, घडुतकपडा = अंगावरील कपडे, खाळगळू = स्वार्थीवृत्ती, सरमिसळ = संमिश्र, काळबाळ = कावरीबावरी, मिरीमिट्टी = प्रचंड गर्दी, सुताड गुताड = एकमेकांशी संबंधित, एकमेकांत गुंतलेले.

क्रियापदाची रूपे

बघचाल = बघाल, भगतलं = सकाळ झाली, डेपाळली = दमला, भसकाडणे = फाटणे, छिद्र पडणे, न्हावू दे = राहा, थांब, भांडलाव = भांडणे, लढलाव = लढलो, देती = देते, टाकती = टाकते म्हणती = म्हणते, पंगालती = पंगणे, हुडकणे = शोधणे, सटकलं=निघाला, वरबाडणं = ओरबाडणे, अडिकला = अडकला,

खुळंबलिया = खोळंबणे, अडखळणे, दबाकली- दबकणे (अचानक थांबणे) वटवटाली = वटवटत होती, दंबवायली = दमविणे, न्हवतं = नव्हते, हुता = होते, पडलूय = पडलो, झोपलो, करतू = करतो, म्हणीती = म्हणत होती, हुंदे = होऊ, जावू दे, पायजेस = पाहिजे, देतू = देतो, गेलतास = गेला होतास, हेस = आहेस, झालीया = झाली आहे, व्हायलंय = व्हायला लागलं आहे, हैत = आहेत.

बोली रूप विचार

कोल्हापुरी बोलीभाषेत सुलभीकरणातून शब्दांची रूपे बदललेली आढळतात. उदा. सोम्मार, सुकीरवार, आप्रव, बेस्तरवार, इस्तू, शान, आंगूळ, तरास, इज, भन, दकल, द्रिष्ट, इतकिंदी, गाडाव, हातरून, पदूर, पोकाळ, गवाड, प्वाट, रयात, अब्यास, आकबंद, बारडी, बालीस्टर, इंजान, पेशेल, टंप्पवारी, वैवाट, इन, ध्यार, आवुत, मोंड, रासारी, रेंड, यडवान, इक्तो, वडसं, येळ, पांद, आटुक मुटुक, डब्बलीनं सर्वनाम

तू, तो, ती, म्या, तून, आमास्नी, त्यो, आमासारा अशी सर्वनामे वापरली जातात.

उदा. 'म्या केलं', 'आमासारा त्याच्या नादाला लागलंच कशाला' ?

अव्ययांचा वापर

न, नि, नाहीतर, आनू, म्हणून, का, तर अशी अव्यये वापरतात. नव्या पिढीतील तरुणांच्या बोलीत वापरात असलेले काही शब्दप्रयोग - भावा, नादखुळा, जिकलंस, शिप्पारस, टण्णुच काढीन, लई शाना हाईस, काय संबध, जाग्यावर पलटी, वजन हाय इत्यादी.

कोल्हापुरी बोलीची वैशिष्ट्ये

१. कोल्हापुरी बोली ही जिल्ह्यातील एक दोन तालुके वगळता सर्वत्र बोलली जाते. २. त्या त्या परिसरातील उच्चारण व्यवस्थेमध्ये बदल आढळतो. ३. स्त्रियांच्या बोलण्यातील क्रियापदांचा वापर वेगवेगळ्या परिसरात वेगवेगळ्या पद्धतीने आढळतो. ४. बोलीतील काही शब्द नावीन्यपूर्ण संक्षिप्त स्वरूपात असून काही शब्द अपभ्रंशातून तयार झाले आहेत. ५. कोल्हापुरी बोलीतील म्हणी, वाक्प्रचार प्राधान्याने शेती व्यवसायाशी संबंधीत आहेत.

६. अनेक शब्दांतून त्या परिसरातील संस्कृती, रीतिभाती याचे दर्शन घडते.

७. इंग्रजी भाषेतील शब्द सुलभीकरणातून बोलीभाषेत येताना अपभ्रंश झाले आहेत. निरीक्षण

१. बोलीभाषा या त्या त्या समाजाचा दस्तऐवज आहे.
 २. बोलीभाषेमध्ये चैतन्यपूर्ण, अर्थपूर्णा अधिक असते.
 ३. प्रमाणभाषा कृत्रिमतेकडे जाते तो दोष बोलीभाषेत येत नाही.
 ४. ते ते व्यक्तिमत्त्व, रीतभात, जगण्याच्या पद्धती, नातेसंबंध, सुसंस्कृतपणा या सर्वांचा अप्रत्यक्षपणे मूल्याकडे निर्देश असतो.
 ५. बोलीतील उच्चारण हे भावनेच्या मुळशी जाणारे असते.
- संदर्भ**
१. कालेलकर ना. गो. - भाषा आणि संस्कृती, मुंबई, मौज प्रकाशन गृह, १९९९ (व.आ.)
 २. गुंडी नीलिमा - भाषाप्रकाश, पुणे, मॅजोस्टिक पब्लिशिंग, २०१५.
 ३. नेमाडे भालचंद्र - साहित्याची भाषा, औरंगाबाद, साकेत प्रकाशन, १९९८.
 ४. चौधरी सुधाकर - समाजविज्ञान: बोलीचा अभ्यास, धुळे, अथर्व पब्लिकेशन, २०१४.
 ५. नावळी अनिल - भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा, कोल्हापूर, हिरण्यकेशी प्रकाशन, २००२.

डॉ. एकनाथ आळवेकर
डी.के.ए.एस.सी.कॉलेज, इचलकरंजी,
कोल्हापूर. मोबा. ९४२३२८३७०३

सीमाभागातील बोली

प्रा. डॉ. संजय पाटील

निपाणी हे गाव निमशहर आहे. ग्रामीण आणि नागर जीवनाचा समन्वय तेथे आढळतो. तेथे मराठी आणि कानडी या दोन्ही भाषा आणि संस्कृतीचा कमी-अधिक संकर झालेला पाहिल्यास मिळतो. हे गाव महाराष्ट्र-कर्नाटक यांच्या सीमावादाच्या राजकारणाचे केंद्र बनले आहे. त्यामुळे निपाणी परिसरातील जीवन एका वेगळ्या स्तरावर जाते. हे गाव मुंबई-बेंगलोर महामार्गावर आहे. तेथे मोटार व्यवसाय जोरात चालतो. तसेच तंबाखू पिकाविणारे गाव म्हणून निपाणी संबंध भारतापर प्रसिद्ध आहे. तंबाखू व्यवसाय, मोटार व्यवसाय, साखर कारखाना यामुळे पंचक्रोशीतील लोक उपजीविकेसाठी निपाणीकडे धाव घेतात. हे कष्टकरी लोक विविध स्तरातील, भिन्न भिन्न जातिधर्माचे आहेत. अन्नान, दारिद्र्य, व्यसनाधीनता त्यांच्या पाचवीला पूजलेली आहे. या कष्टकरी लोकांना नाडणारा दलालांचा व मालकांचा वर्ग निपाणीत आहे. ऊसाच्या व तंबाखूच्या पैशाने श्रीमंत झालेला शेतकरी वर्ग निपाणीच्या आजूबाजूच्या परिसरातून दिसतो. श्रीमंतीची हीस भागविण्यासाठी तो श्रीमंत वर्ग निपाणीकडे वळला. त्यामुळे सर्वत्र आढळणारा चंगळवाद निपाणीतही विशेषत्त्वाने आढळतो. या चंगळवादातून चित्रपटगृहे, जुगारअड्डे, मद्यपानगृहे, वेष्ट्यागृहे तेथे वाढीस लागली. रूचिपालट म्हणून खालचा व मध्यमवर्ग या अनेक मार्गास हातभार लावू लागला. निपाणी शेजाराच्या सौंदर्याने डोंगरावर वसलेल्या यल्लाम्मा देवीचे माहात्म्य या भागात जस्त आहे. या देवीला सोडलेल्या जोगते-जोगतिणींचा शाप या परिसरात आहे. या सर्व घटकांचे अंतर्बाह्य चित्रण महादेव मोरे यांच्या साहित्यातून दिसते. निपाणीचे माहितीक महादेव मोरे यांच्या साहित्यातून सीमाभागातील बोली कशी प्रकट होते, याचा आढावा आपण घेणार आहोत. त्याचप्रमाणे राजन गवस यांच्या 'ब-बळीचा' या कादंबरीतील भाषेवरही क्वचित प्रसंगी कानडीचा कसा प्रभाव आहे, हेही आपण पाहणार आहोत.

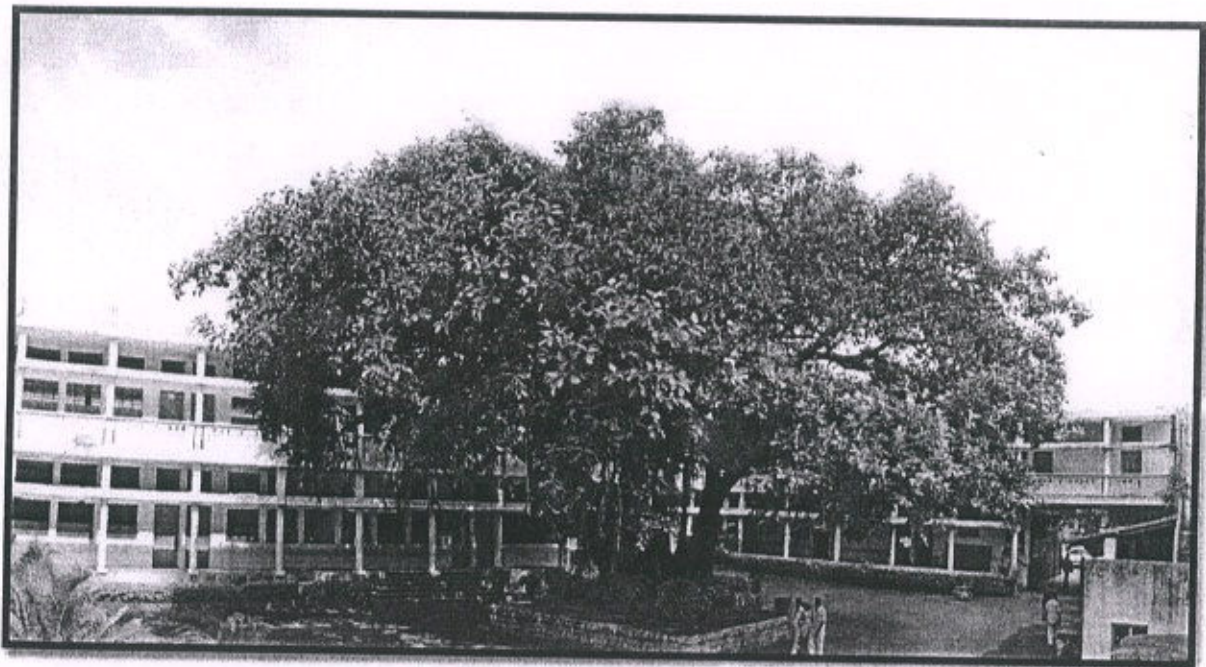
महादेव मोरे यांनी आपल्या साहित्यात महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमारेषेवरील निपाणी परिसरातील बोलीचा वापर योग्य व समपर्करीत्या केला आहे. निपाणीची बोली तेथील वर्गांनुसार, वस्तीनुसार बदलणारी आणि विविध भाषांचे परिणाम घेऊन व्याप्तिश्र जीवनाचे प्रतिनिधित्व करणारी आहे. भिन्न भाषेचे, भिन्न धर्माचे, वर्गाचे, जातीचे लोक एकत्र राहात असल्यामुळे इथल्या भाषेला स्वतंत्र असे वेगळे रूप प्राप्त झालेले दिसते. ह्या बोलीचे सामर्थ्य पचवून मोरे ती आपल्या साहित्यात वापरतात. त्यामुळे

3.3.2 (3)

(18.19)

भाषा, वैयक्तिक आर्थिक स्थिति 3.3
संदर्भ

**One-Day
Interdisciplinary National Conference
on
Language Skills and Personality Development
15th Dec. 2018**

Organizer

**Marathi Department,
The Kagal Education Society Sanchalit ,**

D. R. Mane College , Kagal

NAAC Reaccredited B Grade(CGPA 2.61)

Website:- www.drmanecollege.edu.in

Email :- drm60.cl@unishivaji.ac.in

Ph.02325 244176

Sr.No.	Author Name / नाव	Research Paper / शोधनिबंध	Page No.
१	डॉ. अरूण शिंदे	संवाद व वक्तृत्व कौशल्य	१ ते ६
२	डॉ. आनंद बल्लाळ	अभिनय आणि भाषिक कौशल्य विकास	७ ते १०
३	डॉ. शिवकुमार सोनाळकर	व्यक्तिमत्त्व विकास	११ ते १२
४	डॉ. रमेश साळुंखे	अभिवाचनाचे अवतार	१३ ते १६
५	डॉ. प्रवीण चंदनशिवे	ऑ निमेशनपटासाठी स्क्रिप्ट लेखन	१७ ते २०
६	मोतीराम पौळ	बातमी मागची 'बातमी' आणि आजची माध्यमे	२१ ते २३
७	डॉ. गिरीश मोरे	अध्ययन अध्यापनातील भाषिक कौशल्ये	२४ ते २७
८	डॉ. सतिश कामत	व्यक्तिमत्त्व विकासात भाषिक कौशल्याचे स्थान	२८ ते ३०
९	दत्तात्रय मोरसे	मानव आणि मानवेतर प्राण्यांची देहबोली	३१ ते ३४
१०	प्रा. बाळासो सुतार	ब्लॉग : रुप- स्वरूप	३५ ते ३८
११	डॉ. प्रकाश दुकळे	वाड;मयीन व्यक्तिमत्त्व व भाषिक कौशल्ये	३९ ते ४१
१२	डॉ. तातोबा बदामे	अभिवाचन : पूर्वतयारी आणि तत्वे	४२ ते ४५
१३	उर्मिला पांगम	कविता सादरीकरण	४६ ते ५१
१४	डॉ. मानसी लाटकर	लेखन कौशल्ये	५२ ते ५६
१५	डॉ. संजय पाटील	सूत्रसंचालन : स्वरूप आणि संधी	५७ ते ५९
१६	तेजस चव्हाण	चित्रपट समजून घेताना	६० ते ६४
१७	डॉ. दिपक वळवी	आदिवासी लोककथा संवादातील भाषिक कौशल्ये	६५ ते ६७
१८	प्रा. संदीप वाडीकर	आकाशवाणीवरील निवेदन आणि भाषिक कौशल्ये	६८ ते ७०
१९	डॉ. लता मोरे	सूत्रसंचालन	७१ ते ७२
२०	आप्पासो बुडके	संपादन कौशल्य	७३ ते ७५
२१	राजेश पाटील	श्रवण कौशल्य आणि व्यक्तिमत्त्व विकास	७६ ते ७८
२२	डॉ. मांतेस हिरेमठ	व्यक्तिमत्त्व विकास आणि अभिव्यक्ती	७९ ते ८१
२३	नंदकुमार कुंभार	व्यापार आणि व्यवस्थापन यातील भाषिक कौशल्ये	८२ ते ८३
२४	प्रा. विनायक राऊत	भाषिक कौशल्ये आणि प्रसारमाध्यमांमधील रोजगाराच्या संधी	८४ ते ८७
२५	डॉ. श्रध्दा पाटील	कविता सादरीकरण	८८ ते ८९
२६	डॉ. गोमटेश्वर पाटील	व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी श्रवण कौशल्य	९० ते ९४
२७	डॉ. माधुरी तानवडे	कविता सादरीकरण	९५ ते ९७
✓ २८	डॉ. एकनाथ आळवेकर	भाषा, बोली आणि व्यक्तिमत्त्व संबंध	९८ ते १००
२९	स्नेहा सदलगेकर - फडणीस	सूत्रसंचालन	१०१ ते १०४
३०	डॉ. गवराम पोटे	भाषिक कौशल्ये आणि मातृभाषेचे संवर्धन	१०५ ते १०७
३१	प्रा. विठ्ठल रोटे	मुलाखतीचे स्वरूप व वेगळेपण	१०८ ते ११०
३२	अनिश जोशी	संवाद कौशल्य आणि व्यक्तिमत्त्व विकास यातील सहसंबंध	१११ ते ११८
३३	डॉ. शिवाजीराव पाटील	संपादन प्रक्रियेतील विविधता	११९ ते १२८

भाषा, बोली आणि व्यक्ती संबंध

डॉ. एकनाथ आळवेकर
डी. के. ए. एस. सी. कॉलेज , इंचलकरंजी.

भाषा म्हणजे भाषेतील शब्दसंपत्ती अशी भाषेची सुलभ व्याख्या सांगता येईल. यातून भाषेचे मुख्य कार्य संदेशवहन हे आपोआप स्पष्ट होईल कारण बोलण्यासाठी भाषेचा उपयोग केला जातो. बोलणे म्हणजे विशिष्ट शब्दरचना \ अक्षररचना असलेली भाषा वापरणे. बोलताना मनुष्य अनेक नवीन वाक्ये बनवितो आणि ऐकत असतो. त्या वाक्यांचा अर्थ त्याला समजतो. ती भाषा येणाऱ्या इतरांनाही ती भाषा समजते. भाषेच्या या वैशिष्ट्यांमुळे मानवाच्या भाषेत विविधता आणि लवचीकपणा असलेला आढळतो.

व्यक्तीला अनेक भाषा येऊ शकतात परंतु त्या सर्वच मातृभाषा ठरत नाहीत. मातृभाषा कोणती?. तर यासंबंधी प्रा. रा. गो. सराफ म्हणतात, “ज्या समाजात मी जन्मलो, ज्या समाजाचा मी घटक आहे. ज्या समाजाचा माझे कुटुंब हे एक भाग आहे. त्या समाजाची भाषा ही माझी मातृभाषा,” (‘भाषा, मातृभाषा आणि परभाषा’, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, 2006, पृ 13-14) मातृभाषा सहजगत्या शिकता येते. मातृभाषा येणे हा व्यक्ती विकासाचा भाग आहे.

भाषा अनेक कार्याकरिता वापरली जाते. व्यवहाराकरिता आपण भाषा वापरतो. दैनंदिन जीवनातील सर्वच लहान - मोठ्या प्रसंगी भाषेचा वापर केला जातो. टेलिफोनवर बोलताना, वस्तू विकत घेताना, व्यवसायातील जबाबदाऱ्या पार पाडताना , साहित्य निर्मिती करताना भाषेचा वापर केला जातो.

भाषाआणि बोली यातील फरक स्पष्ट करताना प्रा. रा. गो. सराफ म्हणतात की भाषा आणि सामाजिक दर्जा यांचा विचार करणारी एखादी व्यक्ती समाजातील उच्चभ्रू मानल्या गेलेल्या भाषेलाच भाषा म्हणून समजेल आणि इतरांच्या उच्चारांना व भाषिक वैशिष्ट्यांना बोलीचे किंवा एखाद्या प्रादेशिक पोटभाषेत सहज जातील.

भाषा वापरण्याच्या क्षमतेचा विचार करित असताना भाषिक कौशल्यांचा अभ्यास करणे आवश्यक असते. पोहणे, नृत्य करणे, मोटार चालविणे ही कौशल्ये आहेत. त्याप्रमाणे भाषा वापरावयास शिकणे हे देखील कौशल्य आहे. म्हणूनच भाषा वापरण्यास प्रारंभ केल्याशिवाय भाषा येणार नाही आणि त्यावर प्रभुत्वही मिळवता येणार नाही.

भाषा शिकताना श्रवण कौशल्य, वाचन कौशल्य यांची अत्यंत मदत होते. लहान मूल पहिले कौशल्य आत्मसात करत ते श्रवणकौशल्य होय. प्रौढांकडून लहान मुलांना ध्वनी उच्चारणांसाठी प्रेरणा देऊन मिळत असते. त्यातून त्याचा भाषिक विकास होतो. भरपूर ऐकणे हा भाषिक अनुभवासाठी महत्वाचा आधार आहे. वाचणे हे सुध्दा भाषिक कौशल्य आहे. प्रकटवाचन ते मूकवाचन यांतून भाषिक विकासला गती मिळत असते.

एकदा वाचावे कसे हे समजल्यानंतर वाचनसामर्थ्य अधिक वाढवायला हवे. वाचायला आल्यानंतर ते वेगाने आणि अर्थ समजावून घेऊन वाचण्याचे सामर्थ्य प्राप्त करणे भाषिक कौशल्यासाठी उपयुक्त ठरते. त्यातूनच प्रत्येकाचा व्यक्तिमत्व विकास होतो.

भाषिक कौशल्य विकसित करण्यासाठी आपली भाषाविषयक जाणीव महत्वाची ठरते. प्रमाणभाषा, शुद्धलेखन, व्याकरण याबद्दलचे गैरसमज यातून भाषाविषयक जाणीव व्यक्त होते तसेच भाषाविषयक जाणीव विकसित होण्यास ग्रंथालय वाचनालयांची मदत होत असते याचीही जाणीव हवी. भाषा वापरताना ती व्यक्तिगणिक बदलते. लहान मूल, प्रौढ व्यक्ती, वृद्ध, स्त्री, पुरुष यांच्या उच्चारात आकलनात फरक पडल्याने ती भाषा किंवा विशिष्ट बोली बदललेली आढळते. भाषिक कौशल्याच्या दृष्टिकोनातून वरील परिस्थितीचाविचार करणे आवश्यक ठरले.

साठोत्तरी मराठी साहित्यात प्रमाणभाषेबरोबर बोलींचा वापर होऊ लागला. बोलींमधील सूक्ष्म असे प्रादेशिक भेद आणि हेल या गोष्टी ध्यानात येतात. बोलीचा त्या त्या समाजाचा सामाईक वारसा ठरतो. बोली ही त्या समाजाच्या संस्कृतीचे दर्शन घडविते.

कोल्हापूर परिसरातील महत्वाच्या ग्रामीण साहित्यिकांमधील आनंद यादव, शंकर पाटील, चंद्रकुमार नलगे, राजन गवस, मोहन पाटील, आप्पासाहेब खोत, कृष्णात खोत, किरण गुरव यांनी कोल्हापुरी बोलीचा आपल्या लेखनात वापर केला आहे. त्या बोलीवरील प्रभाव, उच्चारण प्रक्रिया, संदर्भानुसार केला जाणारा बोलीचा वापर, स्त्री आणि पुरुषांच्या तोंडी असणारे काही वैशिष्टपूर्ण शब्द, क्रियापदांचा वापर, सर्वनामांचा वापर, सुलभीकरणातून आलेले शब्द या सर्व घटकांद्वारे भाषिक कौशल्य या दृष्टीतून कोल्हापुरी बोलीचा अभ्यास करता येईल.

बोलीत त्या त्या प्रदेशानुसार उच्चारण व्यवस्था बदलते. तिच्या उच्चारात ध्वनीरचनेत भेद आढळतो.

उदाहरणार्थ,

1. बैलगाडी अथवा औत ओढण्यासाठी बैल जुंपताना गळ्यात बांधलेल्या चामडी पटटयांना कोल्हापूर परिसरातील एका भागात 'सापत्या' तर दुसऱ्या भागात 'जुपण्या' म्हणतात.
2. बैलांना कडधान्य किंवा भूईमूगाच्या शेंगेची पेंड हे खाघ म्हणून देतात त्याला एका भागात 'भरडा' तर काही भागात 'चंदी' म्हणतात.
3. 'झाडाची फांदी' या अर्थाने ढापी, ढाळं, ढाकी, पांजरी असे शब्द वापरले जातात.
4. 'नवरा' या अर्थाने दाळ्या, ह्येनी, त्येनी, मालक असे शब्द तसेच 'पली' या अर्थाने बायको, कारभारीन, मंडळी, मालकीन असे शब्द रुढ आहेत.
5. 'ऊसाचे पीक' या अर्थाने लागण खोडवं, बोडवं, निडवं असे चार शब्द कोल्हापूर परिसरात प्रचलित आहेत. मात्र प्रत्येकाला वेगळा संदर्भ आहे.

6. कोल्हापुरी बोलीत बघचाल – बघाल, येताव – येतो, देती – देते, दिसालत – दिसत होत, हुंदे – होऊन जावू दे, बघालिस – बघत होतीस, व्हालय – व्हायला लागल आहे, हैच – आहेच, हाईत – आहेत अशी क्रियापदाची रूपे वापरली जातात.
7. स्त्रियांचा तोंडी येतो, जातो, अशी पुल्लिंगी क्रियापदे सर्रास वापरली जातात हे इथल्या भाषेचे वैशिष्ट्य आहे. तसेच तू, तो, ती याबरोबरच म्या, तुन आमासारा अशीही सर्वनामे वापरली जातात.

अनेकवेळा सुलभीकरणातून आलेले तोंडी वैशिष्टपूर्ण शब्द आढळतात.

उदाहरणार्थ, शिप्पीभर (शिंपलीकर), सांजा (रव्याचा शिरा), सपार (छप्पार), व्हाळी (मूळ शब्द – वळई) = पिंजराचा रेखीव ढीग, हुर्द (हृदय), ईकी = येकी, ईल – येईल, एकादी – एखादी इथे प्रमाणभाषेतील 'ये' ला ई आणि 'ख' चा क होऊन सुलभीकरण झालेले आढळते.

कोल्हापूर परिसरातील तरुणांची वेगळीच भाषा म्हणून अस्तित्वात येते. 'काय भावा', 'नाद खुळा', 'लय भारी' अशी तरुणांच्याबोण्यातील बोली रूपे कोल्हापूरच्या बाहेरही परिचित आणि लोकप्रिय झाली आहेत.

थोडक्यात, बोलीचा वापर बोलण्याबरोबर कथा, कविता, कादंबऱ्यांतूनही होत आहे. त्यामुळे मराठी भाषा अधिक समृद्ध आणि संपन्न होईल यात शंका नाही. बोलीच्याही श्रवण कौशल्य आणि वाचन कौशल्यातून भाषिक विकास होत राहतो. एकूणच भाषिक कौशल्यातूनच व्यक्तिमत्व विकास होण्यास मदत होईल.

Special Issue February 2018

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

V I D Y A W A R T A

अंतर्राष्ट्रीय हिंदी साहित्य :
स्वरूप एवं संभावनाएँ

* संपादक *

डॉ. भाऊसाहेब नवले डॉ. प्रविण तुपे

डॉ. बापू घोलप

|| Index ||

01. वैश्वीकरण के दौर में अंतर्राष्ट्रीय साहित्य की भूमिका
डॉ. रजनी, पटियाला || 11
02. संगणकीय साक्षरता और हिंदी साहित्य का संबंध
डॉ. साताप्पा लहू चव्हाण, अहमदनगर || 14
03. अंतर्राष्ट्रीय हिंदी साहित्य स्वरूप एवं संभावनाएं
(इंटरनेट का हिंदी साहित्य के विकास में योगदान के विशेष संदर्भ में...)
डॉ. प्रकाश शंकरराव चिकुर्डेकर, कोल्हापुर || 19
04. अंतर्राष्ट्रीय हिंदी साहित्य का बहुआयामी परिदृश्य
डॉ. भाऊसाहेब नवनाथ नवले, अहमदनगर || 24
05. इंटरनेट पर प्रकाशित साहित्य की प्रासंगिकता
डॉ. लक्ष्मीकान्त चंदेला, छिंदवाड़ा (म.प्र.) || 28
06. हिंदी भाषा का अंतर्राष्ट्रीय परिदृश्य
डॉ. दीपक रामा तुपे, इचलकरंजी || 32
07. हिंदी सिनेमा में लोकगीत
डॉ. बळीराम राख, बीड || 36
08. इंटरनेट पर प्रयुक्त हिंदी की वैश्विक अभिव्यक्ति
डॉ. दीप चन्द्र पाण्डेय, पौड़ी गढ़वाल || 38
09. इंटरनेट का हिंदी के विकास में योगदान
डॉ. राहुल उठवाल, पुणे || 40
10. अंतर्राष्ट्र पर प्रभावित हिंदी पत्र-पत्रिकाओं का अध्ययन
डॉ. रितु, पटियाला || 45
11. इंटरनेट पर उपलब्ध पत्र-पत्रिकाओं की उपादेयता
डॉ. दीप्ति धीर, पटियाला || 47
12. इंटरनेट का हिंदी पत्रिकाओं के विकास में योगदान
डॉ. नीतू कौशल, पटियाला || 49

06

हिंदी भाषा का अंतरजालीय परिदृश्य

डॉ. दीपक रामा तुपे

सहायक प्राध्यापक, स्नातक तथा स्नातकोत्तर हिंदी
विभाग,

दत्ताजीराव कदम आर्ट्स, साइन्स एंड कॉमर्स,
इचलकरंजी

ई-मेल : dipaktupe1980@gmail.com

मोबाइल : ०८८०५२८२६१०

वस्तुतः अंतरजाल एक—दूसरे से जुड़े संगणकों का विश्वव्यापी नेटवर्क है। इसके जरिए कई संगठन, विश्वविद्यालय, स्कूल—कॉलेज, वाणिज्यिक फर्मों आदि क्षेत्रों के संगठन एक—दूसरे से जुड़े हुए हैं। अंतरजाल से जुड़े संगणक आपस में अंतरजाल नियमावली (प्रोटोकॉल) के जरिए सूचना का आदान—प्रदान करते हैं। “इंटरनेट अपने—आप में स्वतंत्र रूप से कोई आविष्कार नहीं है, बल्कि यह कंप्यूटर और टेलीफोन की व्यवस्थित जोड़—गाँठ से बना संजाल है। बहुत—सी प्रौद्योगिकियों को मिलाकर किया गया एक अभिनव प्रयोग। एक रोचक वैज्ञानिक ‘तंत्र—जाल’। ऐसा ग्लोबल, जिसमें सूचना, संचार और तकनीक का साझा प्रयोग किया जाता है। जिसमें तमाम तरह की सूचनाएँ निरंतर बहती रहती हैं। ‘इंटरनेट’ (चाह तो हिंदी प्रेमी इसे ‘अंतरताना’ भी कह सकते हैं।) अद्यतन सूचना एवं संचार प्रौद्योगिकी है।”^१ आज जितने काम अंग्रेजी में किए जाते हैं उतने सारे काम हिंदी में किए जा रहे हैं। लिखना, संजोना, पुराना लिखा और संजोया हुआ डाटा पुनर्प्राप्त करना। इसमें संशोधन, प्रिंटिंग, ई-मेल द्वारा भेजना हर तरह के काम हिंदी में होने लगे हैं और तो और पूरी किताब के हिज्जों (स्पेलिंग) की जगह वर्तनी जाँचक से कंप्यूटर कर देता है। सूचना, जानकारी, किताब या अन्यान्य सामग्री दुनिया

के एक कोने से दूसरे कोने में तत्काल पहुँच रही है। प्रिंटर निर्देश के अनुसार पृष्ठ पलटकर छाप रहा है। आज मेडिकल, अभियांत्रिकी, कानून, वाणिज्य, प्रबंधन अब हिंदी में पढ़ाया जा रहा है। इलेक्ट्रॉनिक अनुवाद सही ढंग से काम कर ले तो भारतीय भाषा में लिखा प्रसंग विश्व की किसी भी भाषा में पढ़ा जा सकेगा। वैसे ही वक्तव्य किसी भी भाषा के हों, उन्हें विश्व के किसी भी भाषा में सुना जा सकेगा। जालस्थल को संगणक पर देखने के लिए विशेष प्रोग्राम का प्रयोग किया जाता है, उसे वेब ब्राउजर कहते हैं। आज सफारी, फायरफॉक्स, इंटरनेट एक्सप्लोरर, ऑपेरा, ऑपेरामिनी, ऑपेरा मोबाइल, मोजिला, इंटरनेट एक्सप्लोरर ९, इंटरनेट एक्सप्लोरर १०, इंटरनेट एक्सप्लोरर ११, मोजिला फायरफॉक्स, गूगल क्रोम जैसे ब्राउजर के विकास से इंटरनेट पर सूचना का अंतरण तेजी से होने लगा है। आप जानकारी हासिल करने के लिए सर्व इंजीन का सहारा ले सकते हैं। इसमें गूगल, याहू, बिंग, इंफोसीस, अल्ट्राविस्टा, लाइकोसिस, नॉर्दनलाइट्स, आर्ची, गोफर, पेरिनिका, डब्ल्यू. ए. आई. एस. जैसे ऑनलाइन ब्राउजर कार्यरत हैं। इसके अलावा ऑनलाइन गूगल इनपुट टूल, क्विलपैड टाइपिंग टूल, वेबदुनिया विडिक पैड, लिपिकार हिंदी टाइपिंग टूल, ब्रनह वर्चुअल हिंदी की—बोर्ड, देवनागरी की—बोर्ड जैसे ऑनलाइन हिंदी टाइपिंग टूल उपलब्ध हैं। ४सी गांधी से यूनिकोड, चाणक्य से यूनिकोड, कृतिदेव से यूनिकोड, यूनिकोड से ४सी गांधी, यूनिकोड से चाणक्य, यूनिकोड से कृतिदेव आदि हिंदी फॉन्ट कनवर्टर ऑनलाइन मौजूद हैं। सन् १९९० से इंटरनेट पर वेब पोर्टल का आरंभ हो गया। समसामयिक काल में विभिन्न क्षेत्र की जानकारी देने के लिए विभिन्न पोर्टल कार्यरत हैं। पोर्टल इंटरनेट और विश्वव्यापी वेब के संदर्भ में वेबसाइट्स के समूह को कहा जाता है। पोर्टल का शाब्दिक अर्थ है—प्रवेश द्वार। एक पोर्टल स्वयं एक जाल स्थल होता है। जिससे दूसरे अन्य संबंधित जालस्थलों का सफिंग कर सकते हैं। इंटरनेट को जुड़ने पर कई प्रकार के पोर्टल मिलते हैं। इसमें याहू, एओएल, आई गूगल, एमएसएन, नोकिया, अपल, माइक्रोसॉफ्ट, लिनक्स, आयमैक, आईफोन प्रसिद्ध हैं। पोर्टल आधारभूत जानकारी

उपलब्ध करते हैं। कई तरह की सेवाएँ देते हैं। पोर्टल पर समाचार, स्टॉक मूल्य और फिल्म की गपशप देख सकते हैं। यह पोर्टल रोजगार, शिक्षा, सुरक्षा की सूचना देते हैं। इंटरनेट वेबसाइट्स ब्लॉग और सोशल नेटवर्किंग वेबसाइट्स का बोलबाला बढ़ रहा है। इंटरनेट के बढ़ते प्रभाव स्वरूप आज प्रतिदिन करीब दो लाख नए ब्लॉग बन रहे हैं। हररोज एक अरब से ज्यादा प्रविष्टियाँ दर्ज हो रही हैं। समग्र दुनिया धीरे-धीरे ऑनलाइन की दौड़ में शामिल हो रही है। हर एक देश दूसरे देश को पीछे छोड़ता चला जा रहा है। आज भारत विश्व में सबसे ज्यादा डाटा यूज करने वाला देश हो गया है। विभिन्न हिंदी वेबसाइट्स देशी-विदेशी खबर, वर्गीकृत विज्ञापन, कारोबार संबंधी सूचनाएँ, शेयर बाजार, शिक्षा, मौसम, खेलकूद, पर्यटन, तकनीकी, साहित्य, धर्म, दर्शन, संस्कृति, राजनीति, कृषि, यातायात, चिकित्सा, भाषा आदि की जानकारी दे रही हैं। इंटरनेट की गति का सकेत देते हुए कैलाशनाथ पांडेय कहते हैं—“इंटरनेट पर प्रकाश की गति से सूचना, आवाज, चित्र और ऑकड़ों तथा अन्यान्य खबरों को कहीं भी आज भेज सकते हैं। इंटरनेट के माध्यम से आज खेलकूद, सूचनाओं का प्रकाशन, परियोजनाओं की जानकारी, कार्यालय से दूर रहकर भी व्यवसाय करना, विश्व भर के शिक्षा संस्थाओं, पुस्तक भंडारों, पुस्तकालयों के विषयों में जानना, शैक्षिक उपकरणों, उत्पादों हेतु तकनीकी सहयोग, उत्पादों को बाजार में भेजना, बेचना, रेल, हवाई जहाज के लिए टिकटों का आरक्षण करवाना कुल मिलाकर दुनिया की हर गली की जानकारी इंटरनेट के जरिए आज आसानी से उपलब्ध है।”

हिंदी ई-बुक का खजाना डाउनलोड करने के लिए पीडीएफबुक डॉट अवरहिंदी डॉट कॉम (<http://pdfbooks.ourhindi.com>), ई-बुक्सपीडीएफ डॉट इन (<http://www.ebookspdf.in>), पीडीएफहिंदी डॉन इन (<http://www.pdfhindi.in>), ईबुक्सपीडीएफ डॉट इन (<http://www.ebookspdf.in>), हिंदुस्तानबुक डॉट कॉम (<http://www.hindustanbooks.com>), तामिलक्यूबे डॉट कॉम/हिंदी बुक्स (<http://tamilcube.com/hindi-books>), फ्रीहिंदीबुक्स डॉट कॉम (<http://www.freehindiebooks.com>), हिंदीसाहित्यदर्पण डॉट

इन (<http://www.hindisahityadarpan.in>), मैत्रभारती डॉट कॉम/ई-बुक/हिंदी (<http://matrubharti.com/ebook/Hindi>), साइट्स गूगल डॉट कॉम/साइट/हिंदीई-बुक्स (<https://sites.google.com/site/hindiebooks>), डिजिटल लाइब्रेरीऑनलाइन डॉट कॉम (<http://digitallibraryonline.com>), हिंदीई-बुक्स डॉट गा (<http://www.hindiebooks.ga>), स्क्राइब डॉट कॉम (<https://www.scribd.com>), ४४बुक्स डॉट कॉम (<http://www.44books.com>) आदि जालस्थल हैं। आज हिंदी साहित्य में वेबसाइट को जालस्थल कहते हैं। अंतरजाल के जरिए सूचना पाने का साधन है—जालस्थल। हर जालस्थल का एक इंटरनेट पता होता है, जिसे यूआरएल कहा जाता है। वेब ब्राउजर इस पते के अनुसार जालस्थल को दिखाता है। जानकारी प्राप्त करने के लिए वेब ब्राउजर एचटीपीपी (<http>) लिपि का उपयोग करता है। जालस्थल के दो भेद हैं—स्थैतिक और गतिक। स्थैतिक जालस्थल एक ही बार निर्माण किए जाते हैं और गतिक जालस्थल हमेशा अलग-अलग पैगमीटर्स के तहत अलग-अलग सूचनाएँ देता है। हिंदी के अंतरजाल पर कई जालस्थल संचालित हैं। इनमें अक्षर पर्व, आविष्कार, अभिव्यक्ति, अनुरोध, अनुभूति, इंडिया टुडे, उर्वशी, गीत-पहल, कल्याण, गद्य कोश, जनोक्ति, कविता कोश, जानकी पुल, तहलका, निरंतर, प्रभासाक्षी, भारत संदेश, प्रवक्ता, भारत दर्शन, पूर्वाभास, युग मानस, मीडिया विमर्श, रचनाकार, साहित्य शिल्पी, रविवार, लघुकथा डॉट कॉम, साहित्य कुंज, लेखनी, विचार मीमांसा, समालोचन, वेब दुनिया, साहित्य रगिनी, सरिता, हिंदीनेस्ट डॉट कॉम, सृजनगाथा, हिंदुस्तान बोल रहा है, स्वर्गविभा, हिंदी कुंज, हिंदी समय, हिमालिनी आदि जालस्थल शामिल हैं, जो निरंतर सूचनाओं का संचालन करते हैं। इसके अलावा अक्षय जीवन, पंचायिका, परिचय, सनातन प्रभात, समाज विकास, सरस्वती, साधना पथ, पञ्चजन्य, पाखी, प्रज्ञा, प्रज्ञा अभियान, प्रतिध्वनि, सार संसार, अनुरोध, अन्यथा, अरगला, कलायन पत्रिका, कृत्या, कैफे हिंदी, क्रिकेट टुडे, क्षितिज, गर्भनाल, गृहलक्ष्मी, गृह सहेली, ताजमहल, तद्वि, संकश,

तास्तीलोक, दुधवा लाइव, निरंतर, साहित्य वैभव, स्पैन, स्कूप, हंस, समवेत, संस्कृति, शब्दांजलि, ई-विश्वा, वागर्थ, लेखनी, राष्ट्रधर्म, मनोवेद, रंगवार्ता, लोकमंच, वाङ्मय, मनुमति, भारत कोश, भारत दर्शन आदि पत्रिकाएँ आनलाइन सूचना का संचालन कर रही है।

हिंदी चिट्ठा शब्द सबसे पहले आलोक कुमार निर्माण किया। चिट्ठा (ब्लॉग) एक व्यक्तिगत जालपृष्ठ (वेबसाइट) है। चिट्ठा लिखवालो को चिट्ठाकार और चिट्ठा लेखन का कार्य चिट्ठाकारी या चिट्ठाकारिता (ब्लॉगिंग) कहा जाता है। चिट्ठा समाचार, जानकारी, विचार, चित्र, वीडियो, संगीत संचारण का अहम माध्यम माना जाता है; जैसे-तरकश, काव्य प्रेरणा, ज्ञानसागर, ज्ञान दर्पण, सचेतक, सद्विचार, नईसोच, ज्ञानसिंधु, बालसंसार, महाशक्ति, चित्र, नुक्कड़, उन्मुक्त, गीत, जनोक्ति, गीत, जनोक्ति आदि। आज दैनिक जागरण, दैनिक भास्कर, अमर उजाला, नवभारत टाइम्स, गूगल समाचार, प्रभात खबर, नई दुनिया, राजस्थान पत्रिका, राष्ट्रीय सहाय, जनादेश, नव भारत, खास खबर, हस्तक्षेप समाचार, हिंखोज समाचार, मेरी खबर, अपना शहर, क्राइम खबर आदि अखबार आनलाइन समाचारों का प्रसारण कर रहे हैं।

आज जी मेल, याहू मेल, रैडिफ मेल, हॉट मेल, ई-पत्र, सिफी, इंडिया टाइम्स, जपाक मेल आदि लोकप्रिय ई सेवाएँ कार्यरत हैं। ई-मेल के द्वारा सूचना-संदेश एवं पत्र दुनिया के एक कोने से दूसरे कोने में तत्काल पहुँचाए जा सकते हैं। आज यह ई-मेल सेवा बहुभाषी बन गई है। किसी भी भाषा में ई-मेल भेजने के लिए टंकन का ज्ञान अनिवार्य नहीं है। ध्वन्यात्मक लिप्यंतरण की अनूठी पद्धति के कारण किसी भी भाषा का फॉन्ट डाउनलोड करने की आवश्यकता नहीं है। आज बाजार में आए आईपैड इसका सशक्त प्रमाण है। व्यक्ति रोमन अंग्रेजी की-बोर्ड से किसी भी भाषा का ई-मेल टाइपिंग करके भेज सकता है। इतना ही नहीं, गपशप (चैटिंग) लगा सकते हैं, शॉपिंग कर सकते हैं अर्थात् आप चौबीस घंटे खरीदी-बिक्री कर सकते हैं, शादियाँ भी तय कर सकते हैं। जीवनसाथी, शादी डॉट कॉम इसके सशक्त

उदाहरण है। देश-विदेश की संस्कृति का जलवा भी इंटरनेट पर बिखरा जा रहा है। इससे मूल्यों का आदान-प्रदान हो रहा है। होटल, बस, रेल, फ्लाइट्स का ऑनलाइन बुकिंग हो रहा है। रेल की ई-टिकट सेवा की इंडियन रेलवेज गर्वम ट डॉट इन वेबसाइट इसका प्रमाण है। इस वेबसाइट पर आप निःशुल्क पंजीयन कर सकते हैं, नाश्ता, खाना रेस्तरां से ऑनलाइन मँगवा सकते हैं। इंटरनेट का उपयोग दिनोदिन बढ़ता जा रहा है। आप अपना निजी काम इंटरनेट और कम्प्यूटर के जरिए निपटा सकते हैं। आप शेयर्स का ऑनलाइन लेन-देन कर सकते हैं। इंटरनेट क्रांति ने दुनिया भर से ज्ञान, जानकारी और डाटा का एक व्यापक फलक प्रदान किया गया है। आज इंटरनेट जानकारी का एक बहुत बड़ा जाल है। हम इंटरनेट पर शॉपिंग, बैंकिंग, रेडियो, फैंक्स, फोन, वेब कॉन्फरेंसिंग, इंटरनेट, टेलीविजन, वेब आदि सुविधा का लाभ उठा सकते हैं। हम इंटरनेट से फोटो एवं आर्टिकल डाउनलोड कर सकते हैं और एक-दूसरे को भेज भी सकते हैं। दुनिया के तमाम लोग, युवक-युवतियाँ, बुजुर्ग लोग, लेखक से मिलकर इंटरनेट पर ब्लॉगिंग के जरिए हररोज नई-नई जानकारी दे रहे हैं। लाखों-करोड़ों लोगों ने इंटरनेट को आय का जरिया बना दिया है। इंटरनेट और ब्लॉग के प्रादुर्भाव ने पत्रकारिता के क्षेत्र में क्रांतिकारी परिवर्तन ला दिया है। इंटरनेट इसलिए लोकप्रिय है कि यह सर्वव्यापी, खुला, तीव्र, सरल, सस्ता, लचिला, प्रमाणित साधन है। इंटरनेट ने 'वसुधैव कुटुम्बकम्' की भावना को सत्य में परिणित किया है। इंटरनेट से जुड़े लोगों से ऑर्कुट, फेसबुक, ट्विटर, ई-मेल, वेरएसएमएस जैसे सोशल नेटवर्किंग सुविधा से संदेशों का आदान-प्रदान कर सकते हैं। माक डुकरवर्ग ने फेसबुक का निर्माण किया। इंटरनेट पर विभिन्न भाषाओं के कोश भी उपलब्ध हैं। इसमें ई-महाशब्दकोश, अंग्रेजी-मराठी शब्दकोश, अंग्रेजी-हिंदी शब्दकोश, जापानी-हिंदी शब्दकोश, चीनी-हिंदी शब्दकोश शामिल हैं, जो निरंतर स्थाई सूचनाओं का संचारण करते हैं। इंटरनेट पर एक बहुत बड़ा ज्ञानकोश है-विकिपीडिया। जुलाई-२००३ में हिंदी विकिपीडिया का आरंभ हो गया। आज यह

कोश दुनिया का ज्ञान और जानकारी एकमात्र मुक्त ज्ञानकोश बनता जा रहा है।

इंटरनेट यूजर्स विभिन्न समाचार पत्र पढ़ सकते हैं। इसमें राजस्थान पत्रिका, दैनिक भास्कर, जागरण, नई दुनिया, २४दुनिया, विस्फोट, अमर उजाला, भडास मीडिया आदि शामिल हैं, जो ऑनलाइन समाचारों का संचालन कर रहे हैं। गूगल फास्ट फ्लिप से साहित्य, विज्ञान, कला, क्रीड़ा, राजनीति की जानकारी तुरंत मिल रही है। इसमें न्यूयॉक टाइम्स, वॉशिंगटन पोस्ट, बिजनेस वीक की ताजा जानकारी पढ़ सकते हैं। आज आई. टी. क्षेत्र में याहू, गूगल, माइक्रोसॉफ्ट जैसी कंपनियाँ अपना बिगुल बजा रही हैं। इंटरनेट ने ज्ञान के एकाधिकार को तोड़ा दिया है, साहित्य और वैचारिक किताबों को जोड़ा है। इंटरनेट के कारण दिनोंदिन दुनिया बहुत तेजी से सिकुड़ती जा रही है। इससे वैश्विक ग्राम की अवधारणा साकार हो रही है। इंटरनेट स्वयं संप्रेषण का बहुत सस्ता माध्यम है। आज के कई साहित्यकार वेब राइटर बन चुके हैं। वे विभिन्न विधाओं का ऑनलाइन लेखन कर रहे हैं। इससे ऑनलाइन फरमाइशी लेखन शुरू हो गया है। इंटरनेट ने बैंकिंग क्षेत्र में बहुत बड़ी क्रांति की है। ई-बैंकिंग, कोर बैंकिंग प्रणाली ने देश-विदेश की सभी बैंकों को एक-दूसरे से जोड़ दिया है।

राज्य सरकार ने सभी पटवारियों को लैपटॉप अनिवार्य कर दिया है। राज्य सरकार ने कर्मचारियों को ऑनलाइन फॉर्म डाउनलोड करने की सुविधा उपलब्ध कराई है। पेंशन महाकोश गवर्नमेंट डॉट इन वेबसाइट इसका प्रमाण है। इतना ही नहीं, आप इंटरनेट पर ऑनलाइन नौकरी के अवसर भी ढूँढ सकते हैं। इंटरनेट पर आप नोकरी डॉट कॉम, जॉब्सडीबी डॉट कॉम, इंडियन पार्टटाइम जॉब डॉट कॉम, सीआईओएल जॉब डॉट कॉम, ऑलटाइम जॉब डॉट कॉम, प्राइज्जजॉब्स डॉट कॉम, जिपअहेड डॉट कॉम आदि साइट ऑनलाइन रोजगार की जानकारी दे रही हैं। साथ ही दसाइटविज़ार्ड डॉट कॉम वेबसाइट इंटरनेट पर अर्थाजन किस तरह से किया जाता है, इसकी जानकारी दे रही हैं। आज इंटरनेट के विभिन्न प्रकार के लाभ हो रहे हैं। इंटरनेट के जरिए हम फाइल ट्रांसफर कर सकते हैं। एक कम्प्यूटर

में मौजूद फाइल को किसी दूसरे शहर स्थित कम्प्यूटर में इंटरनेट के जरिए कॉपी कर सकते हैं।

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि अंतरजाल के विकास में भाषा की अहम भूमिका रही है। हिंदी भाषा और अंतरजाल का संबंध अन्योन्याश्रित है। हिंदी भाषा और अंतरजाल के आपसी समन्वय ने मानव जीवन की रफ्तार तेज कर दी है। अंतरजाल से मानव विकास की तमाम चुनौतियाँ हल हो चुकी हैं। अंतरजाल ने हिंदी भाषा को 'विश्वभाषा' के रूप में स्थापित किया है। इससे मनुष्य दिनोंदिन एक-दूसरे के करीब आ रहा है।

संदर्भ संकेतः

१. सुमित मोहन, मीडिया लेखन, (नई दिल्ली, वाणी प्रकाशन: प्रथम संस्करण २००५), पृ. ९९
२. कैलाशनाथ पांडेय, प्रयोजनमूलक हिंदी की नयी भूमिका, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, नई दिल्ली-पटना, संस्करण: २००७, पृष्ठ-३२८

□□□

भारत में उच्च शिक्षा की संभावनाएँ

डॉ. दीपक रामा तुपे

सहायक प्राध्यापक,

स्नातक तथा स्नातकोत्तर हिंदी विभाग,
दत्ताजीराव कदम आर्ट्स, साइंस एंड कॉमर्स कॉलेज,
इचलकरंजी - 416 115.

मोबाइल: 08805282610

ई-मेल: dipaktupe1980@gmail.com

प्रस्तावना :

शिक्षा अध्ययन-अध्यापन की अनवरत प्रक्रिया है। शिक्षा से ज्ञान की प्राप्ति होती है। विभिन्न स्रोतों से प्राप्त अनुभवों का व्यावहारिक परिमार्जन करती है-शिक्षा। शिक्षा केवल पुस्तकीय ज्ञान का विकल्प नहीं थी। विद्या वह है; जो व्यक्ति को अज्ञान, ईर्ष्या, घृणा तथा संकीर्ण मनोवृत्तियों से विमुक्त करती है; अपितु शिक्षा को वह प्रकाश माना गया; जो व्यक्ति का सर्वांगीण विकास कर सके। रामसकल पांडेय अनुसार- 'शिक्षा की प्रक्रिया जीवन भर अविकल रूप से चलती रहती है और जन्म से मृत्यु के बीच की अवधि में कोई भी शक्ति उसमें बाधक नहीं हो सकती।'¹ मनुष्य किसी-न-किसी तरीके से शिक्षा ग्रहण करता है।

शिक्षा की गतिशील प्रक्रिया व्यक्ति के जन्म से लेकर मृत्यु तक अनवरत चलती है। डॉ. रामपाल सिंह कहते हैं कि "शिक्षा एक ऐसी सामाजिक एवं गतिशील प्रक्रिया है जो व्यक्ति के जन्मजात गुणों का विकास करके उसके व्यक्तित्व को निखारती है और सामाजिक पर्यावरण के साथ अनुकूलन करने के योग्य बनाती है।"² वास्तविकता के साथ अनुकूलित और समायोजित करने की क्षमता शिक्षा में ही होती है। शिक्षा मानव जीवन की कुँजी है। दरअसल शिक्षा का उद्देश्य व्यक्ति को सुसंस्कृत एवं सभ्य बनाना है। इस मनुष्य को सभ्य बनाने की प्रक्रिया में शिक्षा का महत्व अनन्यसाधारण रहा है। आने वाले दिनों में शिक्षा क्षेत्र में विभिन्न संभावनाएँ विकसित होगी; जिनका विवेचन-विश्लेषण निम्नलिखित है-

1) बाजारोन्मुखी शिक्षा: निजीकरण के नाम पर कई विदेशी विश्वविद्यालय भारत में आएँगे। वे भारतीय संस्कृति कितना पढ़ाएँगे? बाजार की दुनिया में क्या-क्या परोसा जाएगा; इसकी कोई गारंटी नहीं है। कोई विश्वविद्यालय ज्ञानार्जन के लिए देश में आ रहा है तो उसका नाम ही विश्वविद्यालय है। लेकिन यदि वह विश्वविद्यालय सिर्फ सूचना ही देगा और ज्ञान एवं भारतीय संस्कृति नदारद होगी तो वह शिक्षा किस काम की होगी? यह बताया नहीं जा सकता। भूमंडलीकरण के नाम पर शिक्षा का भूमंडीकरण होगा।

2) व्यवसायिक पाठ्यक्रमों को बढ़ावा: भविष्य में व्यवसायिक केंद्रित शिक्षा को बढ़ावा मिलेगा। देश-विदेश की कंपनियों की जरूरत को ध्यान में रखते हुए व्यवसायिक पाठ्यक्रम शुरू होंगे। जहाँ रोजगार की संभवना होगी, वहीं पाठ्यक्रमों को भविष्य में बढ़ावा मिलेगा। हर व्यक्ति शिक्षा हासिल कर नौकरी पाना चाहता है, इसलिए जिस क्षेत्र में वह जाना चाहता है वहाँ के व्यवसायिक पाठ्यक्रमों में प्रवेश लेगा; जिससे उसको नौकरी मिल सके। यदि शैक्षिक संस्थान और कंपनी के बीच समझौता होगा तो कंपनी को मनचाहा कर्मचारी वर्ग उपलब्ध होगा और छात्रों को रोजगार का अवसर प्राप्त होगा।

3) मूल्यांकन प्रणाली में परिवर्तन : भविष्य में कॉलेज एवं विश्वविद्यालय स्तर की मूल्यांकन प्रणाली में परिवर्तन आएगा। इसके लिए स्वतंत्र प्राइवेट संस्थान नियुक्त किया जाएगा। यह प्राइवेट संस्थान कॉलेज एवं विश्वविद्यालय का स्तर तय करेगा। आज तक कॉलेज और विश्वविद्यालय का मूल्यांकन राष्ट्रीय मूल्यांकन एवं प्रत्यायन परिषद (नैक) द्वारा हो रहा है। लेकिन भविष्य में यह स्तर किसी प्राइवेट संस्थान तय करेगा। इसमें कॉलेज एवं विश्वविद्यालय का सही मूल्यांकन होगा। यदि नैक द्वारा हमारे कॉलेज एवं विश्वविद्यालयों का सही मूल्यांकन होता है तो सवाल उठता है कि देश का एक भी विश्वविद्यालय विश्व के पहले 200 विश्वविद्यालयों में क्यों नहीं अर्थात् हमारे विश्वविद्यालय अंतर्राष्ट्रीय स्पर्धा में टिक नहीं पाएँगे।

रहे हैं; जिसके कारण हमारे यहाँ नोबेल प्राप्त पुरस्कार विजेताओं की संख्या भी बहुत ही कम नजर आती है। भविष्य में यदि मूल्यांकन का कार्य कोई निजी संस्थान पारदर्शी करेगा तो हमारे शिक्षा की गुणवत्ता में सुधार आएगा।

4) अनुसंधान कार्य को बढ़ावा: अनुसंधान का मकसद ही है कि ज्ञान की खोज करना या विधिवत गवेषणा करना। ज्ञान की किसी समस्या को सुलझाने की प्रक्रिया है अनुसंधान। दूसरे शब्दों में कहा जाए तो विवेकपूर्ण अध्ययन अनुसंधान कहलाता है। अनुसंधान की बढ़ती मांग के अनुसार शोध कार्य को प्रोत्साहन दिया जाएगा। कला तथा मानव्यविद्या शाखा का समझौता अंतरविद्याशाखीय शोध कार्य को बढ़ावा देगा। इस शोध कार्य से प्रोफेशनल कोर्स के अवसर खुल जाएंगे। इससे ज्ञानी एवं स्कीलप्राप्त छात्र की मांग देश-विदेश में बढ़ जाएगी। भविष्य में ज्ञान का समाज दुनिया के किसी भी समाज से ज्यादा प्रतिस्पर्धात्मक समाज बन जाएगा। इसलिए भविष्य में किसी देश की समृद्धि का स्तर वहाँ की शिक्षा एवं शोध कार्य से आंका जाएगा।

5) आत्मनिर्भर विश्वविद्यालय : केंद्र सरकार की ओर से दी जाने वाली वित्तीय सहायता दिनोंदिन कम की जा रही है। शिक्षा का बजट सरकार द्वारा कम किया जा रहा है। विश्वविद्यालय को आत्मनिर्भर की ओर संकेत किया जा रहा है। सरकार की नई नीति के अनुसार शिक्षा दिलाना सरकार का काम नहीं है; जो व्यक्ति शिक्षित बनना चाहता है वे खुद निजी संस्थान की फीस अदा करें और अपनी शिक्षा पूरी करें। इससे विश्वविद्यालय भी आत्मनिर्भर होगा और छात्रों को रोजगार भी मिलेगा। हमारे पुराने तक्षशिला और नालंदा विश्वविद्यालय आत्मनिर्भर और स्वतंत्र थे। तत्कालीन समय में उनका कोई छात्र बेकार नहीं रहता था। वे विश्वविद्यालय आत्मनिर्भर थे जो कि समय की मांग के अनुसार छात्र का व्यक्तित्व सर्वांगीण रूप से विकसित करते थे।

6) उच्च शिक्षा का निजीकरण : वर्तमान दौर उच्च शिक्षा के निजीकरण का है। उच्च शिक्षा का निजीकरण रोकना अप्रासंगिक एवं अव्यावहारिक

होगा। वस्तुतः इंजीनियरिंग, चिकित्सा, प्रबंधन, कम्प्यूटर, प्रौद्योगिकी आदि क्षेत्रों में शिक्षा का तेजी से निजीकरण हो रहा है। आगे चलकर उच्च शिक्षा का पूरी तरह से निजीकरण होगा। डॉ. राहुल मिश्र ने 'इक्कीसवीं सदी में भारतीय शिक्षा: संभावनाएँ और चुनौतियाँ' आलेख में लिखा है कि, "शिक्षा के निजीकरण ने जहाँ एक ओर ज्ञान की सुलभता के अवसरों की वृद्धि की है, वहीं दूसरी ओर शिक्षण-प्रशिक्षण प्रविधियों, शिक्षा के क्षेत्र में तकनीक के अनुप्रयोगों, कक्षाओं के स्वरूप बदलावों, सूचनाओं की असीमित उपलब्धताओं और व्यावहारिकताओं को, खुलेपन को बढ़ावा दिया है।"³ जहाँ निजीकरण ने ज्ञान की सुलभता की है वहाँ प्रौद्योगिकीय अनुप्रयोगों को भी बढ़ावा दिया है।

7) प्रवेश का आधार सिर्फ 'मेरिट': भविष्य में उच्च शिक्षा के क्षेत्र में प्रवेश का आधार सिर्फ 'मेरिट' ही रहेगा। सरकारी कॉलेजों की संख्या कम होगी और प्राइवेट कॉलेजों में शिक्षा का निजीकरण होगा। यदि कई कॉलेजों का निजीकरण होगा तो जाहिर सी बात है कि प्राइवेट कॉलेज के प्रवेश का आधार सिर्फ 'मेरिट' ही रहेगा।

8) ऑनलाइन मूल्यांकन प्रणाली: भविष्य में ऑनलाइन मूल्यांकन प्रणाली प्रचलित होगी। गणित, कंप्यूटर साइंस, स्पर्धा परीक्षा का मूल्यांकन ऑनलाइन हो रहा है। ऑनलाइन मूल्यांकन के अंतर्गत वेब संसाधनों और वेब स्रोत की सहायता से विभिन्न तकनीक विकसित होगी। उदा. सेट/नेट परीक्षा, एमएससीआईटी परीक्षा तथा अन्यान्य स्पर्धा परीक्षा का ऑनलाइन हो रही है। भविष्य में इसका प्रचलन बढ़ जाएगा। भविष्य में परीक्षा की पुरानी मूल्यांकन की पद्धति आउट डेटेड हो जाएगी और ऑनलाइन मूल्यांकन की प्रणाली प्रचलित होगी।

9) डिजिटल साधनों का विकास : भविष्य में नए-नए डिजिटल साधनों का विकास हो जाएगा। डिजिटल साधनों के आधारित पाठ्यक्रमों और कार्यक्रमों से गुणवत्तापूर्ण शिक्षा साध्य होगी। आईसीटी के आधार शिक्षा संस्थानों की क्षमता निर्माण के गुणक पूरी तरह से कार्यान्वित होंगे।

इससे ज्ञान का सशक्तीकरण होगा और नए बहु-विषयक ज्ञान क्षेत्रों को प्रोत्साहन मिलेगा। नए-नए यू-ट्यूब चैनलों की भरमार आएगी। ई-बुक प्रचलन बढ़ेगा। डिजिटल लाइब्रेरी की संख्या में दिन-ब-दिन इजाफा होगा वर्चुअल क्लासरूम की संख्या में बढ़ोतरी होगी। इससे दूरस्थ शिक्षा को बढ़ावा मिलेगा। छात्र ऑनलाइन पाठ्यक्रम से उपाधि भी हासिल करेंगे। इसमें छात्र केवल ध्यानपूर्वक पाठ सुनेंगे ही नहीं बल्कि वे अध्यापक से सवाल भी कर सकेंगे। टेली-एज्युकेशन के तहत एक साथ उस क्षेत्र की कई कक्षाओं में पढ़ाया जा सकता है। ई-लर्निंग प्रणाली के तहत पाठ्यक्रम की विषयवस्तु को अंतरजाल के द्वारा घर-घर पहुँचाया जा सकता है। पाठ्यसामग्री हर वक्त ऑनलाइन उपलब्ध होगी। इसके लिए छात्रों को स्वतंत्र आईडी और पासवर्ड दिया जाएगा। वह वेबसाइट पर लॉगिन कर ऑनलाइन नोट्स पा सकेगा।

10) प्रशिक्षित तथा गुणवत्तापूर्ण प्राध्यापकों की मांग: भविष्य में ऐसे प्रोफेसर का चयन शिक्षा क्षेत्र में होगा; जो तकनीकी दृष्टि से प्रशिक्षित है और जिसके पास गुणवत्ता है। बाजारीकरण एवं व्यवसायीकरण के युग में वही शिक्षा संस्थान टिक पाएगा जो पूरी तरह से प्रशिक्षित है और जिसके पास गुणवत्ता है। यदि प्राध्यापक गुणवत्तापूर्ण एवं प्रशिक्षित होगा तो उनका छात्र भी प्रशिक्षित होगा और विषय का ज्ञानी भी होगा। यदि ऐसा ज्ञानी एवं प्रशिक्षित छात्र जिस शिक्षा संस्थान से निकलेगा बाजार में उसी की मांग होगी। भविष्य में प्रशिक्षित एवं गुणवत्तापूर्ण प्राध्यापकों की मांग बढ़ेगी।

11) ऑनलाइन शिक्षा प्रणाली : उच्च शिक्षा में छात्रों की संख्या बढ़ाने के लिए सरकार द्वारा यह निर्णय किया गया है कि कला एवं मानवविद्या जैसे विषयों में ऑनलाइन उपाधि मिलेगी। मानव संसाधन विकास मंत्री प्रकाश जावडेकर ने इस संदर्भ में कहा कि जो विश्वविद्यालय नैक में A+ है, उन्हीं 15 फीसदी विश्वविद्यालयों को ऑनलाइन उपाधि पाठ्यक्रम शुरू करने की अनुमति दी जाएगी। दरअसल सरकार ने एनरोलमेंट बढ़ाने के लिए यह कदम उठाया है। बताया जा रहा

है कि इससे उच्च शिक्षा में एनरोलमेंट 25 से 30 प्रतिशत हो जाएगा। ऑनलाइन शिक्षा छात्रों को स्वतंत्र छात्र बनने योग्य बना देती है।

12) अध्ययन-अध्यापन का अंतर्राष्ट्रीय समझौता : भविष्य में अंतर्राष्ट्रीय, राष्ट्रीय एवं राज्य स्तर पर अध्ययन-अध्यापन को लेकर समझौता होगा; जिससे गुणवत्ता में सुधार आएगा। इस साझेदारी के तहत दोनों पक्षों को अध्ययन-अध्यापन की दृष्टि से लाभ होगा। इससे छात्रों की गुणवत्ता में सुधार आएगा और उसका लाभ निजी और सरकारी सेक्टर में होगा।

13) गुणवत्ता और स्वायत्तता : गुणवत्ता के बिना शिक्षा का उद्देश्य अधूरा है। जिसके पास गुणवत्ता है उस संस्थान की अलग पहचान बनेगी। भविष्य में जिसके पास गुणवत्ता होगी वही संस्थान स्वायत्त होगा। ध्यातव्य बात यह कि वह अराजकता का रूप धारण न करें। उच्च शिक्षा में ऐसी नीतियाँ बनाने एवं लागू करने की जरूरत है; जिससे हमारी शिक्षा विश्व स्तरीय एवं गुणवत्तापूर्ण हो। इसलिए हमें भविष्य की नजाकत को ध्यान में रखते हुए अपने पाठ्यक्रम, अध्ययन-अध्यापन की प्रणाली में बदलाव करना होगा। प्रौद्योगिकी आधारित नई शिक्षा प्रणाली को अपनाना होगा। हर विश्वविद्यालय स्वायत्तता पाता है तो निश्चित ही गुणवत्ता में सुधार आ जाएगा।

14) नवाचार : भविष्य में उच्च शिक्षा में नवाचार को प्रधानता दी जाएगी। इसमें नए चिंतन एवं सृजन पद्धतियों को बढ़ावा दिया जाएगा। इसके अलावा शोध कार्य के माध्यम से नवाचार को बढ़ावा दिया जाएगा। उचित शोधार्थी की खोजबीन कर उसे इस प्रक्रिया में ढालना होगा तो ही नवाचार की संकल्पना उच्च शिक्षा के माध्यम से साकार होगी। इसके लिए छात्रों को शुरुआत में लघु शोध परियोजना देकर उनमें शोध दृष्टि का विकास करना होगा तो ही नवाचार की संकल्पना साकार होगी।

15) रोजगारमूलक परियोजनाएँ : उच्च शिक्षा क्षेत्र में अनेक संस्थाएँ कार्यरत हैं। रोजगार और सार्वजनिक स्वास्थ्य के लिए सरकारी स्तर पर कई योजनाओं का क्रियान्वयन किया गया है। मानव विकास के बुनियादी मापदंड में तालमेल नहीं होने

के कारण उसकी गति धीमी पड़ गई है। धन की गरीबी का ज्ञान की गरीबी से विशेष संबंध है। ग्रामीण, दूरस्थ आँचलों में ज्ञान की गंगा आज भी नहीं पहुँची है। जानकारी एवं ज्ञान के अभाव में वे संसाधनों का पर्याप्त उपयोग नहीं कर पाते। कई परियोजनाओं के बावजूद उनकी शिक्षा, चिकित्सा और बुनियादी रोजगार की प्रक्रिया प्रभावित होती है। अब समय आ चुका है कि शिक्षा, स्वास्थ्य और रोजगार के लिए लागू परियोजनाओं को समेकित ढंग से किसी सुनिश्चित क्षेत्र में लागू कर परिणामों को देखा जाए। सार यह कि मानवीय क्षमताओं और अपने संसाधनों का उपयोग बेहतर ढंग कर शिक्षा के गुणत्मक विकास की संभानाएँ दिन-ब-दिन बढ़ाई जाएगी। इसके लिए शिक्षा और रोजगार का समन्वय जरूरी है।

16) डिजिटल पुस्तकालय: भविष्य में दुनिया की तमाम बुक इलेक्ट्रॉनिक बन जाएँगे। सजिल्द बुक की संकल्पना आउट डेटेड हो जाएगी। आगे चलकर इलेक्ट्रॉनिक बुक का प्रचलन बढ़ जाएगा और इससे दुनिया के तमाम पुस्तकालय ऑनलाइन हो जाएँगे। ये डिजिटल पुस्तकालय का एक नेटवर्क होगा; जिससे दुनिया के किसी भी कोने में बैठा व्यक्ति देश-विदेश की किसी लाइब्रेरी का लाभ घर बैठे उठाएगा। इससे पुस्तक आऊट ऑफ प्रिंट नहीं होगा, जबकि 24 घंटे आसानी से अंतरजाल के जरिए उपलब्ध होगा। इस संदर्भ में डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम, का कहना है कि “जब कोई छात्र किसी खास पुस्तक को पढ़ना चाहता है तो ऑनलाइन के माध्यम से व्यक्ति वहाँ तक पहुँच सकता है। डिजिटल पुस्तकालय के लिए टेली एजुकेशन सॉफ्टवेयर एक महत्वपूर्ण साधन हो सकता है।”⁴

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि शिक्षा केवल सैद्धांतिक नहीं बल्कि व्यावहारिक भी हो। हमें ऐसा पाठ्यक्रम एवं शिक्षा अधिगम प्रक्रिया तैयार करनी होगी। उच्च शिक्षा को चरित्र निर्माण से लेकर जीवन निर्माण तक एवं व्यवसायिक कुशलता से लेकर तकनीकी कुशलता तक विस्तृत करना होगा।

➤ संदर्भ ग्रंथ सूची :

- 1) डॉ. शालिग्राम त्रिपाठी, शैक्षिक मनोविज्ञान, (दिल्ली, व्यंकटेश प्रकाशन: प्रथम संस्करण 1973) पृ. 2
- 2) डॉ. रामपाल सिंह, भारतीय शिक्षा की समस्याएँ, (आगरा, पुस्तक प्रकाशन : प्रथम संस्करण 1981) पृ. 4
- 3) <http://bundela-desake.blogspot.in/2013/11/blog-post.html?m=1>
- 4) डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम, महाशक्ति भारत, (नई दिल्ली, प्रभात प्रभात प्रकाशन: प्रथम संस्करण: 2005) पृ. 94

